

ทฤษฎี แนวคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ทฤษฎี แนวคิด และงานวิจัยเกี่ยวกับชุมชนและเมือง

การศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องชุมชน เมือง และการวางแผนและผังเมืองในเมืองไทยในปัจจุบัน ส่วนใหญ่เป็นการเรียนรู้จากบทเรียนที่เขียนขึ้นในประเทศซีกโลกตะวันตก แต่ถึงกระนั้นจุดกำเนิดของการก่อตั้งบ้านเรือนจนสามารถวิวัฒนาการสู่ความเป็นเมืองในโลกตะวันออกก็มีลักษณะเฉพาะซึ่งหากพิจารณาจากภูมิปัญญาของคนในยุคบรรพบุรุษแล้วย่อมไม่พบความแตกต่างกันในเรื่องปัจจัยที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ เว้นเสียแต่แนวคิดที่มาจากฐานรากและวิชาชีพต่างกันย่อมทำให้การพิจารณาเรื่องชุมชนและเมืองมีมุมมองต่างกันไปตามเหตุและปัจจัยของแต่ละคน ในการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมผู้เขียนจะนำเสนอเอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับชุมชนและเมืองที่เชื่อมโยงกับมิติคิดทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นหัวข้อหลักของการศึกษาเท่านั้น

2.1.1 แนวความคิดเกี่ยวกับบ้านและชุมชน

ศรีศักร วัลลิโภดม (2539) นักมานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ และโบราณคดีที่ให้ความสำคัญ เรื่อง พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เพื่อคลี่คลายข้อสงสัยทางสังคมและวัฒนธรรม ได้กล่าวถึง คำว่า "บ้าน" ในสองนัย นัยแรก หมายถึงเรือนที่อยู่อาศัย ซึ่งมักเรียกกันว่าบ้านของเรือนชาน ส่วนอีกความหมายหนึ่งหมายถึงชุมชนที่เรียกกันทั่วไปว่า "หมู่บ้าน" (village) ในความหมายของบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านนั้นนับว่าเป็นหน่วยทางสังคมที่อยู่เหนือระดับครอบครัวขึ้นไป เพราะเกิดจากการรวมตัวของครอบครัวหลาย ๆ ครอบครัวที่อยู่ในพื้นที่บริเวณเดียวกัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมที่ทำให้คนเหล่านั้นมีการพบปะสังสรรค์กันอย่างยาวนานต่อเนื่องจนกลายเป็นพวกเดียวกัน มีรูปแบบการดำรงชีวิตขนบธรรมเนียมประเพณีและระบบความเชื่ออย่างเดียวกัน รวมทั้งภาษาที่ใช้สื่อสารกันเองได้

บ้านหรือชุมชนหมู่บ้านจึงมีความหมายต่อพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์มาก เพราะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นการตั้งถิ่นฐานของผู้คนอย่างถาวร ไม่โยกย้ายร่อนเร่หาอาหารไปตามฤดูกาลอย่างแต่ก่อน สิ่งนี้เองที่กลายเป็นบ่อเกิดทางวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้านแห่งนั้นในที่สุด

ธีรชัย กำภู ณ อยุธยา (2522) นักผังเมืองที่มีพื้นฐานทางจิตวิทยาสังคม ได้อธิบายถึงความเป็นบ้านและชุมชนไว้ไม่แตกต่างกันโดยกล่าวถึงที่มาของสังคมมนุษย์ (society) ว่าเป็นกลุ่มคนจำนวนมากจำนวนหนึ่งซึ่งมีระบบความคิดความเชื่อร่วมกันมาอยู่รวมกันอย่างถาวรเพื่อการอยู่รอดโดยการพึ่งพาอาศัยกันและกัน เมื่อเกิดระบบสังคม (social society) ขึ้นย่อมก่อให้เกิดกิจกรรมที่คนในสังคมนั้นร่วมกันสร้างขึ้นและยังผลให้เกิดชีวิตสังคมที่เป็นระเบียบ

ส่วนความหมายของคำว่า "ชุมชน" (Community) ในทางสังคมวิทยามีการให้คำนิยามไว้เป็นจำนวนมากตามแนวทางและประสบการณ์ของแต่ละบุคคล แต่โดยส่วนใหญ่ได้ให้ความหมายในประเด็นเดียวกัน หมายถึง

ถึง องค์การทางสังคมอย่างหนึ่งที่มีอาณาเขตครอบคลุมท้องถิ่นหนึ่ง และสามารถบรรลุถึงความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ได้ และสามารถแก้ไขปัญหาล้วนใหญ่ในชุมชนของตนเองได้ (Marvin E. Olsen, 1968: 91)

พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2524 (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525: 112) ได้ให้ความหมายของชุมชนหรือประชาคม คือ

1. กลุ่มย่อยที่มีลักษณะหลายประการเหมือนกับลักษณะทางสังคม แต่มีขนาดเล็กกว่า และมีความสนใจร่วมกันที่จะประสานในวงแคบมากกว่าสังคม ซึ่งหมายถึงเขตพื้นที่ ระดับความคุ้นเคยและการติดต่อระหว่างบุคคล ตลอดจนความยึดเหนี่ยวเฉพาะบางอย่างที่ทำให้ชุมชนต่างไปจากกลุ่มเพื่อนบ้าน ชุมชนมีลักษณะทางเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองที่จำกัดมากกว่าสังคม แต่ภายในวงจำกัดนั้นยอมมีการสังสรรค์ใกล้ชิดกว่า และมีความเห็นอกเห็นใจลึกซึ้งกว่า โดยอาจมีสิ่งเฉพาะบางประการที่ผูกพันให้เป็นเอกภาพ เช่น เชื้อชาติ ต้นกำเนิดเดิมของชาติหรือศาสนา ความเป็นท้องถิ่นเดียวกันมาก่อน

2. ความรู้สึกหรือทัศนคติทั้งมวลที่ผูกพันปัจเจกบุคคลให้รวมเป็นกลุ่ม

มีการให้คำนิยามของคำว่า "ชุมชน" อีกหลายทัศนะ แต่ไม่ว่าความหมายของคำว่า "ชุมชน" จะถูกระบุโดยบุคคลหรือกลุ่มองค์กรใด จะสังเกตว่ามีการให้ความสำคัญกับคนหรือบุคคลค่อนข้างมาก ในฐานะเป็นกลไกหลักของชุมชนที่ก่อให้เกิดการตั้งถิ่นฐานและการครอบครองพื้นที่ในบริเวณหนึ่งบริเวณใดบนสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันไป โดยเข้าไปจัดการและแบ่งปันทรัพยากรต่าง ๆ ในธรรมชาติให้กับกลุ่มหรือชุมชนของตนจนเกิดกฎระเบียบต่าง ๆ มีการจัดองค์กรภายในชุมชนทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของการเริ่มต้นของชีวิตชุมชนและกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชน ทั้งนี้ หากพิจารณาถึงองค์ประกอบของชุมชนที่เกิดขึ้นจะเห็นว่าเกิดจาก 4 องค์ประกอบ คือ

- (1) คน หรือ กลุ่มบุคคลจำนวนหนึ่ง
- (2) มีอาณาเขตครอบคลุมบริเวณหนึ่งบริเวณใด
- (3) มีความเป็นอยู่คล้ายคลึงกัน และเกิดความสัมพันธ์ทางสังคมร่วมกัน
- (4) มีการจัดระเบียบในสังคม

การกำหนดองค์ประกอบของชุมชนอาจมีลักษณะที่แตกต่างจากข้างต้น แต่ถึงอย่างไรองค์ประกอบเหล่านี้จะต้องมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันภายในชุมชนโดยมีผู้จัดการหรือมีกลไกที่จะควบคุม สนับสนุน เสริมสร้างความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ เข้าด้วยกันให้ชุมชนมีความเจริญก้าวหน้า หยุดอยู่กับที่ หรือเปลี่ยนแปลงไป

2.1.2 แนวความคิดเกี่ยวกับเมืองและการเกิดเป็นเมือง

◆ นิยามของคำว่า "เมือง"

คำนิยามของคำว่า "เมือง" ถูกให้ความหมายแตกต่างกันไปจากคนหลายกลุ่ม ไม่ว่าจะในเชิงรัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา หรือแม้แต่ผังเมืองซึ่งดูจะมีความเกี่ยวข้องโดยตรง กล่าวคือ ในแง่ผังเมืองกายภาพและนักภูมิศาสตร์จะอาศัยลักษณะของภูมิทัศน์เมือง cityscape หรือ urban landscape เป็นตัวกำหนดความเป็น "เมือง" โดยพิจารณาจากความหนาแน่นประชากร ความหนาแน่นของอาคาร และความหนาแน่น

ของการจรรยา สัดส่วนของพื้นที่ก่อสร้างและทางเท้ากับพื้นดิน (Harold M. Mayey, 1969 : 3 อ้างถึงใน ดวงจันทร์ อภาวธรรม, 2541: 23) แต่เพื่อให้การนิยามความหมายของคำว่า "เมือง" เป็นไปในทิศทางที่สอดคล้องกันได้มีการกำหนดหลักสากลขึ้นซึ่งมีหลายวิธี ได้แก่ นิยามโดยใช้จำนวนประชากร นิยามโดยใช้ความหนาแน่น นิยามโดยใช้กฎหมายและการบริหาร นิยามโดยบทบาท หรือนิยามโดยปัจจัยอื่น เช่น ประวัติความเป็นมา แบบแผนการดำเนินชีวิต หรือความเป็นศูนย์กลางของพื้นที่นั้น

สำหรับนิยามคำว่า "เมือง" ในการศึกษาครั้งนี้ เกิดจากการศึกษาวิวัฒนาการชุมชนโดยการแบ่งช่วงระยะเวลาออกเป็น 3 ยุค คือ ยุคดั้งเดิม ยุคเปลี่ยนแปลง และยุคปัจจุบัน แต่ละยุคได้กำหนดองค์ประกอบในการพิจารณาออกเป็นประเด็นต่าง ๆ 5 ประเด็น คือ (1) ด้านการเมืองและการปกครอง (2) ด้านเศรษฐกิจ (3) ด้านสังคมและวัฒนธรรม (4) ด้านทรัพยากรธรรมชาติ และ (5) ด้านกายภาพ โดยพิจารณาการเปลี่ยนแปลงของเมืองเรณูนครในบทบาทที่ต่างกันคือในระดับภูมิภาค ระดับชุมชน และระดับครัวเรือน เพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงของทั้ง 5 องค์ประกอบที่เกิดขึ้นภายในเมืองและปรากฏการณ์เมืองในแต่ละช่วงเวลาที่ผ่านมา จากการศึกษาสภาพความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงภาวะความเป็นเมืองที่เกิดขึ้นและกลายเป็น "เมือง" เฉกเช่นทุกวันนี้ จากนั้นจึงนำไปพิจารณาความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมของชุมชนที่ยังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน จึงกล่าวได้การศึกษาครั้งนี้เป็นการมอง "เมือง" ในมิติด้าน "วัฒนธรรม" แต่ก็ไม่อาจมองข้ามองค์ประกอบอื่น ๆ ที่มีอยู่ในเมืองไปได้ เพราะองค์ประกอบเหล่านี้เองที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของเมืองในที่สุด

ดังนั้นหากจะหาคำนิยามของคำว่า "เมือง" สำหรับการศึกษานี้แล้ว อาจใกล้เคียงกับความหมายของคำว่า "เมือง" ในทัศนะของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งมองว่า "เมือง" คือ ชุมชนที่เติบโตมาจากบ้าน แต่แตกต่างกันในเรื่องของขนาด อาณาบริเวณ และระดับความซับซ้อนทางสังคมและวัฒนธรรม ที่สำคัญชุมชนหลาย ๆ บ้านหรือหมู่บ้านที่อยู่ร่วมท้องถื่นเดียวกันไม่ได้มีสภาพต่างคนต่างอยู่ หากต้องมีความสัมพันธ์กันทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง จึงต้องมีศูนย์กลางในการติดต่อเกี่ยวข้องกันจนเกิดการขยายตัวและซับซ้อนขึ้นตามลำดับ เช่น มีวัดเป็นศูนย์กลางทางศาสนา มีพิธีกรรมของท้องถื่น มีย่านตลาดร้านค้าที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับทั้งชุมชนหมู่บ้านที่อยู่ภายในท้องถื่นกับชุมชนอื่นจากภายนอกด้วย

◆ กระบวนการเกิดเป็นเมือง

ตามแนวคิดด้านผังเมืองสามารถอธิบายกระบวนการเกิดเป็นเมืองหรือการเกิดเมือง (urbanization) ได้หลายแนวทาง อาจสรุปได้ว่าในกระบวนการที่ทำให้เกิดเมืองมาจาก 4 ปัจจัย คือ ประชากร (population) การจัดระเบียบ (organization) สภาพแวดล้อม (environment) และเทคโนโลยี (technology) หรือรู้จักกันในตัวย่อ "POET" โดยเริ่มต้นจากการรวมกลุ่มกันของมนุษย์ในชุมชนขนาดเล็กที่ประกอบกิจกรรมทั่วไปที่คล้ายคลึงกัน จนเมื่อมีประชากรมากขึ้น การพัฒนาทางเทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ก็เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้เมืองขนาดเล็กขยายตัวออกไปและพัฒนาเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่สามารถติดต่อถึงกันได้อย่างรวดเร็ว จนในที่สุดการจัดระเบียบสังคมแบบเมืองก็ทำให้เมืองเติบโตและพัฒนาไปเรื่อยจนถึงระดับมหานครหรืออาจพัฒนาเป็นเมืองที่มีกิจกรรมชำนาญพิเศษต่างประเภทกัน ด้วยเหตุนี้ เมืองที่อยู่ในระบบเมืองเดียวกันจึงต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันและมีการแบ่งงานกันทำระหว่างเมือง (interurban division of labor) เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม อาจมีการกำหนดองค์

ประกอบเพื่ออธิบายกระบวนการเกิดเป็นเมืองที่แตกต่างไปบ้าง เช่น องค์ประกอบด้านภูมิศาสตร์ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคม การเมืองการปกครอง และเทคโนโลยี เป็นต้น (กฤษ เพิ่มทันจิตต์, 2536: 33-34)

ถึงแม้การศึกษาครั้งนี้จะมุ่งให้ความสำคัญกับคำว่า "เมือง" ในเชิงวัฒนธรรม แต่ในกระบวนการเกิดเป็นเมืองคงไม่มีความแตกต่างกันนัก อย่างไรก็ตาม มีแนวคิดที่น่าสนใจเกี่ยวกับวิวัฒนาการชุมชนหมู่บ้านในระยะแรกเริ่มซึ่งมักมีพัฒนาการด้านวัฒนธรรมปรากฏให้เห็นเป็นรูปแบบร่วมกัน เช่น การทำนา ทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผาและเมื่อมีการติดต่อสัมพันธ์กันมากขึ้นย่อมมีศักยภาพที่จะพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองในเวลาต่อมา ฮิตา สาระยา (2539: 126-130) อธิบายถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดเมืองในระยะเริ่มแรกว่า เกิดขึ้นเนื่องจากความเจริญด้านความรู้และวิทยาการ ซึ่งเป็นผลมาจากการร่วมมือร่วมแรงระหว่างกลุ่มคนในสังคมที่มีระเบียบกฎเกณฑ์ เพื่อสร้างหรือควบคุมการดำเนินงานบางอย่างที่จำเป็นต่อสังคมนั้น เช่น การช่วยกันขุดคูน้ำล้อมรอบเนินดินที่อยู่อาศัยของชุมชนในแอ่งโคราชเพื่อควบคุมและป้องกันการขาดแคลนน้ำ นอกจากนี้ การเกิดเป็นเมืองอาจเกิดจากการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจการค้าระหว่างกัน โดยในสมัยก่อนอาศัยลำน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อทั้งภายในและภายนอก จนทำให้เกิดการขยายขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ดังนั้น การเปิดรับวัฒนธรรมหรืออารยธรรมเฉพาะอย่างจากภายนอกจึงเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งของกระบวนการเป็นเมืองในชุมชนหมู่บ้านสมัยก่อน

◆ วิวัฒนาการของเมือง (Urban Evolution)

อันที่จริงในกระบวนการเป็นเมืองย่อมแสดงถึงวิวัฒนาการที่เปลี่ยนไปอยู่แล้ว แต่ถ้าพิจารณาจากลักษณะโครงสร้างภายในของเมืองที่ปรากฏให้เห็นเป็นแนวดนและการใช้ที่ดิน Taylor (อ้างถึงใน Lewis Keeble, 1964: 87) ได้แบ่งวิวัฒนาการของเมืองออกเป็น 4 ระดับ โดยเปรียบเทียบกับชีวิตของมนุษย์ในช่วงวัยที่ต่างกันได้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

- 1.ขั้นแรก (Infantile) เริ่มจากการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดเล็ก ไม่มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินชัดเจน
- 2.ขั้นวัยรุ่น (Juvenile) เริ่มแบ่งการใช้ที่ดินเป็นย่านพักอาศัย และมีอุตสาหกรรมเล็ก ๆ อยู่ในครัวเรือน
- 3.ขั้นผู้ใหญ่ (Mature) โครงสร้างภายในเมืองแบ่งเป็นที่พักอาศัย พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรม

อย่างเห็นได้ชัด

- 4.ขั้นชรา (Senile) เป็นเมืองที่มีโครงสร้างภายในเสื่อมโทรม เนื่องจากการโตเต็มที่

อย่างไรก็ตาม วิวัฒนาการของเมืองตามแนวคิดนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า จะต้องเกิดขึ้นในทุกขั้นตอน เพราะบางเมืองอาจมีวิวัฒนาการอยู่เพียงขั้นแรกขั้นเดียวแล้วไม่มีการพัฒนาสู่ขั้นอื่น ๆ ในขณะที่บางเมืองมีการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอและเรียนรู้การป้องกันเมืองไม่ให้พบกับสภาพที่เสื่อมโทรมจึงไม่ต้องพบกับวิวัฒนาการในขั้นสุดท้าย

2.1.3 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

คงปฏิเสธไม่ได้ว่าการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตั้งแต่ยุคแรก ๆ มักคำนึงถึงสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และดินฟ้าอากาศเป็นปัจจัยแรก เพราะเป็นระยะเวลาที่มนุษย์ยังไม่มีเครื่องมือทางเทคโนโลยีที่จะควบคุมธรรมชาติและสภาพแวดล้อมได้ดี จึงต้องพยายามปรับตัวเองให้เข้ากับสภาพแวดล้อมจึงจะดำรงชีวิตอยู่ได้ การพิจารณาลักษณะทางภูมิศาสตร์นี้เกิดขึ้นกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ทั้งในลักษณะแบบชั่วคราว (Mobility Settlement) เช่น การตั้งถิ่นฐานแต่ละครั้งของสังคมคนป่าอย่างชาวเผ่าบุชแมน (Bushman) ในแอฟริกาใต้จะพิจารณาจากบริเวณที่ใกล้แหล่งน้ำก่อนเสมอ การตั้งถิ่นฐานแบบกึ่งถาวร (Semipermanent Settlement) เช่น ชาวเขาที่ทำไร่เลื่อนลอย รวมทั้งพวกกรรมกรที่อพยพมาขายแรงงานในเมืองใหญ่ และการตั้งถิ่นฐานแบบถาวร (Sedentary Settlement) ซึ่งจะอยู่กับที่เป็นหลักแหล่งแน่นอน โอกาสในการเคลื่อนย้ายมีน้อยหรือไม่เลย การตั้งถิ่นฐานแบบนี้เป็นการตั้งถิ่นฐานของประชากรส่วนใหญ่ของโลก (นำพวลีย์ กิจรัชกุล, 2528: 2-7)

สภาพแวดล้อมธรรมชาติจึงมีอิทธิพลต่อการตั้งหลักแหล่ง ที่อยู่อาศัย และที่ทำกินรวมทั้งการดำรงชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมากไม่ว่าการตั้งถิ่นฐานนั้นจะเกิดขึ้นในชนบทหรือในเมือง อย่างไรก็ตาม เหตุผลในการเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนย่อมมีปัจจัยอื่น ๆ ที่เหมาะสมรวมอยู่ด้วย ปัจจัยดังกล่าวสามารถสรุปได้เป็น 3 ประการ (สากล สถิตวิทยานันท์, 2532: 7-9) คือ

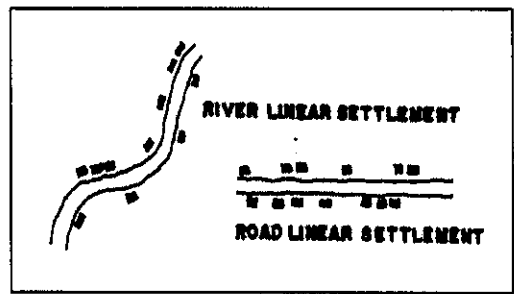
1. ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ สภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความสำคัญต่อการเลือกเป็นที่ตั้งของชุมชน ได้แก่ แหล่งน้ำ ที่ดินอุดมสมบูรณ์ และแหล่งแร่
2. ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญที่มักเกิดขึ้นควบคู่กับการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และมีอิทธิพลต่อการขยายตัวเป็นเมืองต่อไปในอนาคต ปัจจัยทางเศรษฐกิจที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ บริเวณที่อยู่ใกล้แหล่งวัตถุดิบ บริเวณที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม บริเวณเส้นทางคมนาคมตัดกัน บริเวณจุดเชื่อมของเส้นทางคมนาคม
3. ปัจจัยทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนความเชื่อของแต่ละกลุ่มชนย่อมแตกต่างกันและส่งผลต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานต่างกันด้วย ปัจจัยทางวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สถานที่ทางประวัติศาสตร์ หรือลักษณะที่เป็นประเพณีนิยมหรือความเชื่อต่าง ๆ

แม้ปัจจัยทั้งสามข้างต้นจะมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ แต่แน่นอนว่าความแตกต่างของแต่ละปัจจัยย่อมมีมากขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง รวมทั้งเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความเชื่อของแต่ละชุมชน เหตุนี้เองที่ส่งผลให้การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มีลักษณะและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกันไปด้วย

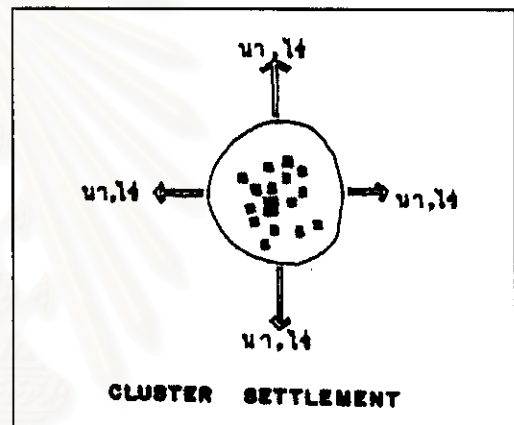
◆ พัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในสังคมชนบท

การตั้งถิ่นฐานในสังคมชนบทของประเทศไทยส่วนใหญ่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ เป็นสังคมซึ่งประกอบด้วยหมู่บ้านขนาดย่อมตั้งเรียงรายอยู่ห่าง ๆ กัน ระยะทางจากหมู่บ้านหนึ่งถึงอีกหมู่บ้านหนึ่งใกล้บ้างไกลบ้างตามแต่สภาพทางภูมิศาสตร์ ซึ่งแสดงถึงความพยายามในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมของมนุษย์ การตั้งถิ่นฐานของสังคมชนบทส่วนใหญ่มิได้มีการวางแผนไว้ล่วงหน้า โดยจะตั้งหมู่บ้านตามริมแม่น้ำลำคลอง

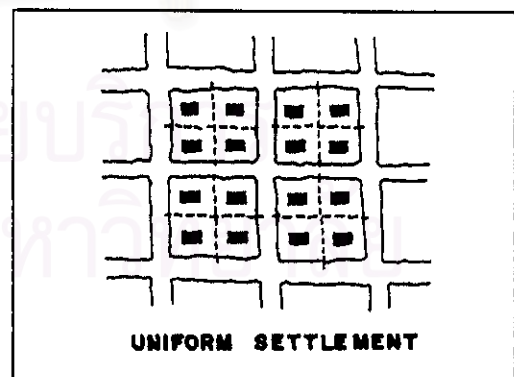
(River Linear Settlement) หรือหนองบึงใหญ่ ๆ และตามเส้นทางคมนาคม เช่น ชาวผู้ไทเมืองเรณูนครในยุคแรกเริ่มเลือกที่จะตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ลำห้วยสายบ่อแก หรือชาวผู้ไทเมืองหนองสูง จังหวัดมุกดาหาร ซึ่งเป็นกลุ่มผู้ไทที่อพยพมาในช่วงเวลาใกล้เคียงกันก็เลือกตั้งบ้านเรือนใกล้หนองน้ำขนาดใหญ่ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่การดำรงชีพ สะดวกแก่การทำมาหากินในสภาพสังคมเกษตรกรรม ส่วนพื้นที่ไร่นาจะอยู่ถัดหมู่บ้านออกไปด้านใดด้านหนึ่งหรือโดยรอบ ภายในชุมชนประกอบด้วยวัด โรงเรียน และร้านค้าย่อย ซึ่งเป็นทั้งแหล่งขายสินค้า ข้าวปลาอาหาร และรับซื้อผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรและของป่าซึ่งเจ้าของร้านอาจเป็นชาวไร่ชาวนาเองด้วย ในขณะที่ชาวไร่ชาวนาจะประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักและทำงานหัตถกรรมเป็นอาชีพเสริม เช่น ทอผ้า ช่างจักสาน ช่างไม้ หรือช่างทำเครื่องใช้ไม้สอยอื่น ๆ เช่น เกวียน หรือเครื่องใช้ภายในบ้าน

ในระยะหลังเมื่อมีการคมนาคมสะดวกขึ้น เริ่มมีการจัดตั้งบ้านเรือนอยู่ในแปลงไร่แปลงนาของตนเพื่อความสะดวกในการทำงานและเพื่อประโยชน์ในการดูแลรักษาผืนนาและผลผลิตที่ได้ ลักษณะทางกายภาพที่เห็นชัดเจนที่สุดเมื่อมีการสร้างเส้นทางคมนาคมก็คือการจัดตั้งหมู่บ้านตามแนวถนน (Road Linear Settlement) เพื่อประโยชน์แก่การขนส่งและติดต่อกับโลกภายนอก เหตุนี้เองที่ดึงดูดให้เกิดการกระจุกตัวของย่านชุมชนเกิดขึ้น (Cluster Settlement) ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพพาณิชย์กรรม ค้าขาย รับส่งสินค้า และมีวิถีชีวิตที่กลายเป็นเมืองมากขึ้น เมื่อเวลาผ่านไปจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นทั้งจากภายในชุมชนเองและจากการอพยพเข้ามาอยู่ใหม่ ทำให้ย่านชุมชนเหล่านี้เติบโตและมีความหนาแน่นมากขึ้น ในที่สุดก็เกิดการขยายตัวออกไปยังทิศทางต่าง ๆ โดยรอบ

ชุมชนในสังคมชนบทอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยหลังมักมีการวางแผนชุมชนไว้ล่วงหน้า ซึ่งโดยทั่วไปจัดทำโดยทางราชการส่วนกลาง ลักษณะของชุมชนแบบนี้จึงมีการจัดบ้านเรือนเป็นแถวเป็นแนว มีเส้นทางคมนาคมภายในหมู่บ้านเป็นเส้นตรง แบ่งสัดส่วนเป็นตารางเท่า ๆ กันหรือแตกต่างกันตามลักษณะภูมิประเทศ จึงมีลักษณะค่อนข้างเป็นระเบียบเรียบร้อย (Uniform Settlement) ภายในชุมชนมีที่ทำการของภาครัฐ เช่น โรงเรียน สถานีอนามัย สถานีขนส่ง ไปรษณีย์ ตำรวจ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ตลอดจนร้านค้าชุมชน ชุมชนลักษณะนี้ได้แก่ ชุมชนที่จัดตั้งโดยสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท กรมพัฒนาชุมชน กรมประมง สหกรณ์การเกษตร การไฟฟ้าส่วนภูมิภาค เป็นต้น

2.1.4 แนวความคิดเรื่องเมืองกับวิถีชีวิต

ถึงแม้การเรียนการสอนเรื่องประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและเมืองจะมีเนื้อหาส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับลักษณะทางกายภาพ แต่ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะกล่าวถึงมิติที่มีชีวิตอันหมายถึง มนุษย์ เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นเคียงคู่มากับการเปลี่ยนแปลงทางวัตถุและเทคโนโลยีมาตลอดก็คือการเปลี่ยนแปลงของมนุษย์และสังคม ด้วยเหตุนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับวิถีชีวิตผู้คนจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องคิดควบคู่ไปพร้อม ๆ กับกระบวนการเปลี่ยนแปลงเมืองด้านอื่น ๆ เพราะไม่ว่าจะมีผังเมืองที่ถูกกำหนดและออกแบบอย่างสมบูรณ์แบบหรือดีเลิศเพียงไรแต่หากไร้ซึ่งชีวิตชีวาของคนในเมืองก็ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นผังเมืองที่ดีได้

งานเขียนเรื่อง Grabstatten Und Heiligtümer, Die Stadt โดย Lewis Mumford นักผังเมือง นักโบราณคดี นักคิดนักเขียนรุ่นคลาสสิกชาวอเมริกัน (ขวัญสรวย อติโพธิ, ผู้แปล, ม.ป.ป.: 1-5) ซึ่งให้ความสัมพันธ์ของเมืองกับวิถีชีวิตว่าได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ในยุคหิน สิ่งที่ปรากฏตามสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่ว่าจะเป็นตามที่เนินหรือหลุมฝังศพแสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่าของมนุษย์ การพบปะสังสรรค์กันไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเพื่อแลกเปลี่ยนอาหาร สิ่งของ หรือต้องการประโยชน์ระหว่างกันเท่านั้น แต่เป็นภาวะภายในของจิตใจที่ต้องการแสดงออกในสิ่งที่ตนคิดหรือจินตนาการ Mumford ยกตัวอย่างการทำพิธีกรรมของมนุษย์ในยุคก่อนว่าไม่ได้เป็นไปเพื่อต้องการให้มีอาหารการกินที่อุดมสมบูรณ์เท่านั้น แต่เป็นการแสดงออกของจิตวิญญาณ ความฝัน และจินตนาการ ผ่านงานศิลปะในโลกของความจริง ผลที่เกิดขึ้นทำให้มนุษย์ได้ประโยชน์ทั้งทางกายและใจ และสิ่งเหล่านี้เองที่เป็นที่มาของการสร้างเมืองในยุคประวัติศาสตร์ เป็นเมืองในความหมายของการเป็นแหล่งพบปะของผู้คน การพบปะสังสรรค์กันบ่อยครั้งขึ้นทำให้คนไม่ต้องอยู่กับที่ การค้าขายแลกเปลี่ยนมีขึ้นทั้งภายในเมืองและนอกเมือง สภาพเมืองที่เกิดขึ้นจึงมีความเคลื่อนไหวตลอดเวลาซึ่งแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับหมู่บ้านที่ปิดล้อมตัวเองอยู่ในอาณาเขตที่จำกัด

เมื่อพิจารณาถึงโลกปัจจุบันที่ภาวะความเป็นเมืองเกิดขึ้นในระยะเวลาที่รวดเร็วกว่าในอดีตมาก เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรที่ส่งผลให้มีการขยายตัวของพื้นที่เมืองมากขึ้น สภาพเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และการคมนาคมขนส่งที่ดีขึ้นได้ส่งผลโดยตรงต่อคนในเมือง การพบปะสังสรรค์กันของคนในเมืองมีมากขึ้นแต่เป็นไปเพื่อการค้าขายหรือเพื่อการติดต่ออย่างมีผลประโยชน์ต่อกัน กล่าวได้ว่าสภาพเมืองที่เกิดขึ้นมีความเคลื่อนไหวจนแทบไม่หยุดนิ่งตามแนวคิดของ Mumford แต่สิ่งที่แตกต่างจากเมืองในอดีตก็คือ มนุษย์ในโลกปัจจุบันขาดสถานที่สำหรับแสดงออกทางความคิดความฝันของตนอย่างตรงไปตรงมาในพื้นที่สาธารณะ จะทำได้ก็ต่อเมื่อมีงานเทศกาลและเป็นไปเพื่อการแสดงซึ่งอาจไม่ใช่สิ่งที่มาจากจิตวิญญาณโดยแท้ สังเกตได้จากทุกครั้งที่มีการจัดงานปิดถนนคนเดินจะมีผู้คนมากหน้าหลายตามาร่วมงานกันมาก ทั้งในฐานะคนมาเที่ยวงาน คนออกร้านขายของ ศิลปินนักร้องนักวาดรูป และอีกมากมายที่ช่วยสร้างสีสันให้กับเมืองให้มีชีวิตและน่าอยู่มากขึ้น ทำให้ผู้คนได้พบปะพูดคุยกันทั้งที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน แต่น้อยครั้งหรือแทบจะไม่มีเลยที่ผู้คนเหล่านี้จะลุกขึ้นมาแสดงออกอย่างเป็นอิสระในช่วงวันหยุดหรือในวันที่ไม่มีงานเทศกาลใด ๆ สภาพการณ์ที่เกิดขึ้นสะท้อนได้ว่าการแสดงออกของมนุษย์จำเป็นต้องมีพื้นที่เข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะพื้นที่สาธารณะที่ผู้คนเมืองได้ใช้เป็นที่พักผ่อน พบปะสังสรรค์ และทำกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน มิฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับวิถีชีวิตผู้คนก็อาจเกิดขึ้นต่อเมื่อเวลาถึงงานเทศกาลสำคัญ ๆ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเท่านั้นเอง

การทำให้เมืองมีชีวิตชีวา มีความน่าอยู่ และเกิดประโยชน์ทั้งโดยลักษณะกายภาพของเมืองและจิตใจของคนในเมืองตามแนวคิดของ Mumford จึงควรให้ความสำคัญกับพื้นที่ว่างของเมือง (Urban Space) เพื่อให้คนในเมืองได้รู้สึกถึงความเป็นเจ้าของร่วมกันและกล้าที่จะใช้พื้นที่นั้นเพื่อการแสดงออกทางความคิดความฝันได้อย่างเป็นอิสระ แต่ปัจจุบันอาจมีผู้เข้าใจผิดว่าที่ว่างของเมืองคือพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่สีเขียวเท่านั้น อันที่จริงที่ว่างเมืองอาจจะกระจายอยู่ทั่วไปในเขตเมือง เพราะถือเป็นรูปแบบหนึ่งของระบบที่เว้นว่าง (Open Space) ซึ่งอาจเป็นเพียงพื้นที่เล็ก ๆ ในชุมชนที่ทำให้คนในละแวกหรือย่านนั้นได้ออกมาพบหน้าค่าตากัน หรือทำประโยชน์ร่วมกันอย่างมีความสุข ในต่างประเทศแนวคิดเกี่ยวกับที่ว่างของเมืองถือเป็นการจงใจเว้นว่างไว้เพื่อให้คนเมืองได้ใช้ประโยชน์ มีกฎหมายข้อบังคับรองรับในการวางผังเมือง หรืออาจถูกกำหนดให้เป็นที่ว่างในความรับผิดชอบของเอกชน ตัวอย่าง เช่น สวนหย่อม ลานเอนกประสงค์ ลานกิจกรรม จัตุรัส บ่อน้ำ สระน้ำ เป็นต้น

นอกจากนี้การส่งเสริมให้เกิดกิจกรรมที่มีอยู่เดิมในท้องถิ่นหรือย่านนั้น ๆ โดยพยายามรักษาความแตกต่างหลากหลายของกิจกรรมแต่ละอย่างได้อย่างมีชั้นเชิง จะทำให้คนในเมืองซึ่งประกอบด้วยคนต่างเพศต่างวัยต่างมุมมองได้ออกมาพบหน้าค่าตาและเกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันมากขึ้น และยิ่งมีความต่อเนื่องเพียงไรการเป็นเมืองภาคชีวิตก็ย่อมมีความหมายมากขึ้นเท่านั้น

2.1.5 แนวความคิดเรื่องเมืองกับวัฒนธรรมชุมชน

แนวความคิดเรื่องเมืองกับวัฒนธรรมชุมชนไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องที่เกิดมาพร้อมกับการก่อสร้างเมืองเลยก็ว่าได้ เพราะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในระยะเริ่มแรกมักมีความเชื่อตามแบบวิถีชาวบ้านเกิดขึ้นควบคู่กัน ในการเลือกทำเลเพื่อตั้งรกรากของชาวอีสานจะเลือกที่ที่ช่วยให้ดำรงชีพอยู่ได้ทั้งคนและสัตว์เลี้ยง นอกจากที่หนองน้ำ ที่ดอน ที่ราบลุ่มแล้ว บริเวณที่เป็นป่าละเมาะซึ่งใช้เลี้ยงสัตว์และหาของป่าได้จะเป็นที่เคารพบูชาของคนในหมู่บ้านด้วยการยกเว้นให้เป็นดอนปู่ตา ชาวบ้านจะให้ความเคารพยำเกรงและจะไม่เข้าไปรบกวนพื้นที่บริเวณนี้โดยเด็ดขาด

สิ่งที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมและความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์อย่างมากที่สุดนั้น จึงมีอยู่สองด้านคือ 1) สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และ 2) วัฒนธรรม ชีวิตในเมืองก็เช่นเดียวกัน สิ่งแวดล้อมทางกายภาพของเมืองก็กำหนดพฤติกรรมและวิถีชีวิตของคนส่วนหนึ่ง เท่า ๆ กับวัฒนธรรมก็กำหนดพฤติกรรมและวิถีชีวิตเช่นกัน ในขณะเดียวกันทั้งสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และวัฒนธรรมต่างก็มีผลกระทบต่อกันและกันไปด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2535: 381)

การกล่าวถึงเรื่องเมืองกับวัฒนธรรมชุมชนจึงไม่ต่างจากการกล่าวถึงเรื่องเมืองกับวิถีชีวิต เพราะในความหมายของวัฒนธรรมมีความสัมพันธ์และเกี่ยวโยงกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์มาตั้งแต่เกิดจนตาย และยังเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์ที่หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่ชีวิตต้องเกี่ยวข้องกับสัมผัส ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรม การแต่งกาย ภาษา ค่านิยม พฤติกรรม ความเชื่อ รวมไปถึงที่อยู่อาศัย อาคารสถานที่ วัฒนาอาราม ส่วนเรียกได้

ว่าเป็นวัฒนธรรมทั้งสิ้น ดังนั้น วัฒนธรรมชุมชนจึงปรับเปลี่ยนไปตามเหตุตามปัจจัยและยุคสมัยได้ตลอดเวลา ประกอบกับความเป็นเมืองที่มีความเคลื่อนไหว (dynamic) ตลอดเวลา การศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นเมืองกับวัฒนธรรมชุมชนจึงจำเป็นต้องเรียนรู้ถึงพัฒนาการของชุมชน วิถีชีวิต รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับเมืองและผู้คนในเมือง เพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และนำไปสู่การปรับตัวอย่างรู้เท่าทัน ขณะเดียวกันต้องรู้จักป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาดังเช่นที่เกิดขึ้นมาแล้วหรือเคยเกิดขึ้นในเมืองอื่น ๆ มาแล้ว

การศึกษาครั้งนี้ได้พิจารณาลักษณะทางวัฒนธรรมของชุมชนเมืองเรณูนครโดยอาศัยประวัติความเป็นมาและรูปแบบกิจกรรมทางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ

ประเภทแรก วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและศาสนา มีการนับถือและปฏิบัติติดต่อกันมาเป็นระยะเวลานาน ได้แก่ บุญเลี้ยงปู่ปลา ฮีตสิบสองคองสิบสี่ และงานนมัสการพระธาตุเรณู

ประเภทที่สอง วัฒนธรรมที่เกิดจากค่านิยมของทุกคนในชุมชนหรือคนบางกลุ่ม โดยเห็นว่าเป็นการส่งเสริมความสามัคคีของคนในชุมชนและเพื่อสนับสนุนการท่องเที่ยว ส่วนใหญ่เพิ่งเกิดขึ้นมาได้ไม่นานและกำหนดให้เป็นงานประเพณีประจำท้องถิ่น และมีแนวโน้มที่จะจัดต่อไปอย่างต่อเนื่องเป็นประจำทุกปี ได้แก่ วันผู้ไทเรณู (วันที่ 14 กุมภาพันธ์) วันเขยเรณูสะใภ้ผู้ไท (อยู่ในช่วงวันสงกรานต์) รวมทั้งการประกวดต่าง ๆ เช่น ธิดาเรณูนางสงกรานต์ สาวประเภทสอง

ประเภทที่สาม วัฒนธรรมในความหมายที่เป็นวิถีชีวิตชุมชน ได้แก่ การดำเนินชีวิตประจำวัน การพักผ่อน ตลอดจนประเพณีที่เกี่ยวข้องกับชีวิต เช่น งานแต่งงาน งานศพ การเหย้า

จากนั้นเพื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างวัฒนธรรมชุมชนกับสภาพความเป็นเมืองของเรณูนคร จึงกำหนดตัวแปรเพื่อใช้ในการวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ดังกล่าว ประกอบด้วย

1. ระดับการมีส่วนร่วม (ครัวเรือน / ชุมชน / อำเภอ / จังหวัด / ประเทศ)
2. ผู้เข้าร่วมกิจกรรม (ในเขตสุขภาพ / อำเภอข้างเคียง / นักท่องเที่ยว)
3. ระยะเวลาการจัดงาน
4. ช่วงเวลาที่เกิดกิจกรรม
5. พื้นที่ที่ใช้ (พื้นที่หลัก / พื้นที่รอง)

ผลจากการวิเคราะห์ความสัมพันธ์จะทำให้ทราบถึงการใชพื้นที่เชิงวัฒนธรรมของเมืองเรณูนคร และนำไปสู่แนวทางเพื่อการพัฒนาเมืองเรณูนครให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนต่อไป

2.2 ทฤษฎี แนวคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม

2.2.1 แนวความคิดเรื่องวัฒนธรรม

◆ ความหมายของวัฒนธรรม

"วัฒนธรรม" เป็นคำที่เกิดขึ้นในสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ด้วยเห็นว่า วิถีชีวิตของคนไทยในช่วงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ยังล่าหลังเป็นที่ดูถูกดูแคลนของชาวต่างชาติ จึงนำเอาคำว่า วัฒนธรรมซึ่งแปลมาจากภาษาอังกฤษว่า "culture" มาใช้ในการปรับปรุงคุณภาพและวิถีชีวิตของชาวไทย พร้อมกับการตั้งสภาวัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ.2483 นับแต่นั้นคนไทยก็คุ้นเคยกับคำ ๆ นี้มากขึ้น ส่วนความหมายของคำว่า "วัฒนธรรม" มีผู้ให้ความหมายไว้มากมาย โดยสรุปแล้วมีความหมายที่ต่างกัน 2 ประการ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2532: 122) คือ

ประการแรก

วัฒนธรรม หมายถึง สิ่งที่ดีที่งามและที่มีคุณค่าซึ่งคนในสังคมประพฤติปฏิบัติหรือแสดงออกมาช้านาน ในลักษณะที่เป็นขนบธรรมเนียมและศิลปกรรมอันมีทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมที่ควรแก่การอนุรักษ์

ความหมายแรกนี้เป็นที่เชื่อถือกันแพร่หลายมาช้านานแล้ว นับตั้งแต่สมัยที่ก่อตั้งกระทรวงวัฒนธรรมขึ้นในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ประการหลัง

วัฒนธรรม หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์คิดขึ้นและสร้างขึ้นมาเพื่อดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันภายในสังคม ทั้งเป็นสิ่งที่มิระเบียบแบบแผนและมีรูปแบบเป็นที่ยอมรับกันภายในสังคมนั้น ๆ ซึ่งในทัศนะของบุคคลภายนอกแล้วจะมีความเป็นเอกลักษณ์

ความหมายประการหลังนี้เพิ่งมีขึ้นในระยะหลัง ๆ โดยบรรดานักวิชาการทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ร่วมกันกำหนดขึ้นเพื่อทำความเข้าใจพฤติกรรมมนุษย์ในสังคม จึงรับรู้อยู่ในวงแคบ ๆ เท่านั้น

อย่างไรก็ดีการกำหนดยกย่องวัฒนธรรมไม่ว่าจะในความหมายใดว่าเป็นของดีของงามจนตีความความเป็นวัฒนธรรมนั้นให้หยุดอยู่กับที่ ไม่ควรมีการเปลี่ยนแปลง ย่อมไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงทางวัฒนธรรมของมนุษย์ เนื่องจากลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์มีความสัมพันธ์กันและมีการเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีจุดจบตรรกะที่มนุษย์ยังดำรงอยู่ร่วมกันในสังคม ดังนั้น วัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่งแต่มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง และยังมี ความแตกต่างไปตามเงื่อนไขของกลุ่มชน เวลา และสถานที่อีกด้วย ความคิดนี้สอดคล้องกับแนวคิดที่อาโนท์ กาลูจันพันธุ์ (2542: 21) เสนอว่า วัฒนธรรม ไม่ใช่เป็นเรื่องหยุดนิ่ง ไม่ใช่เป็นภาพนิ่ง แต่เป็นภาพที่เคลื่อนไหว และที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรม ก็คือ ความคิดสร้างสรรค์ เพราะถ้าเราไม่พูดถึงความคิดสร้างสรรค์แล้ว เราจะมองดูวัฒนธรรมในลักษณะหยุดนิ่ง แล้วก็อาจจะรู้สึกไม่มีความมั่นใจในวัฒนธรรมของตัวเองว่าวัฒนธรรมของเราจะสามารถถ่ายทอดหรือผลิตซ้ำ หรือจะสามารถพัฒนาไปสู่การปรับปรุงวิถีชีวิตในอนาคตได้อย่างไร

◆ ประเภทของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมอาจแบ่งออกเป็นลักษณะใหญ่ ๆ คือ **วัฒนธรรมด้านวัตถุ** เป็นวัฒนธรรมที่เน้นสิ่งที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ สิ่งของหรือวัตถุที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นและสร้างขึ้น และ **วัฒนธรรมที่ไม่ใช่ด้านวัตถุ** คือ เน้นสิ่งที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ภาษา ความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ลัทธิประเพณีต่าง ๆ ที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ อย่างไรก็ตามมีนักสังคมวิทยาและนักมานุษยวิทยาที่เห็นว่าวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุนั้นก็กว้างมาก จึงมีการแบ่งวัฒนธรรมออกเป็น 3 ประเภท (ฌองส์ เล็งประชา, 2539: 7-8 ; สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2536: 14-15) คือ

1. วัฒนธรรมด้านวัตถุ (material culture) เป็นวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการดำรงชีพของมนุษย์ เช่น ปัจจัยสี่
2. วัฒนธรรมด้านความคิด (ideal culture) เป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับความคิดเห็น ความเชื่อ หรือความรู้สึคนึกคิด ซึ่งอาจถูกหรือผิดก็ได้ เช่น ความเชื่อทางศาสนา สุภาชิต ไสยศาสตร์
3. วัฒนธรรมด้านบรรทัดฐาน (norms) เป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับความประพฤติตามระเบียบแบบแผนที่วางไว้ ประกอบด้วย วิถีชาวบ้าน (folk ways) จารีต (mores) และกฎหมาย (laws)

เนื่องจากมีผู้ให้ทัศนะเรื่องประเภทของวัฒนธรรมไว้มากมาย แต่ละประเภทก็มีการแบ่งย่อยออกไปอีกหลายลักษณะ ผู้เขียนจึงขออนุญาตเสนอความหมายของลักษณะทางวัฒนธรรมเฉพาะบางประเภทที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาคำนี้ คือ

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับหรือการยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ทั้งที่เป็นตัวตนหรือไม่ก็ตามว่าเป็นความจริง หรือมีอยู่จริง การยอมรับนับถืออาจมีหลักฐานอย่างเพียงพอที่จะพิสูจน์ได้หรืออาจไม่มีหลักฐานที่จะนำมาพิสูจน์ให้เห็นจริงเกี่ยวกับสิ่งเหล่านั้นก็ได้ เช่น ความเชื่อเรื่องวิญญาณและอำนาจของภูตผีปีศาจ กฎแห่งกรรม ไสยศาสตร์ เป็นต้น (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2526: 100 ; เสาวภา ไททยวัฒน์, 2538: 93-94)

ค่านิยม หมายถึง "สิ่ง" ที่คนสบายใจ สิ่งที่เราปรารถนาอยากได้อยากเป็น หรือกลับกลายเป็นสิ่งที่บังคับต้องทำ ค่านิยมของสังคมจึงเป็นวิถีของการจัดรูปความประพฤติที่มีความหมายต่อบุคคลและเป็นแบบฉบับความคิดที่ฝังแน่นสำหรับยึดถือในการปฏิบัติตัวของคนในสังคมและในชีวิต รวมไปถึงจุดมุ่งหมายหรือความต้องการในชีวิตและสิ่งที่บุคคลชอบ เช่น ค่านิยมในอาชีพ การบริโภควัตถุ ยกย่องอำนาจ เป็นต้น (วีระ บำรุงรักษ์, 2528: 18)

ประเพณี หมายถึง การกระทำกิจกรรมทางสังคมที่ผู้คนส่วนใหญ่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจนเป็นแบบแผนการดำเนินชีวิตในสังคม แบ่งเป็น 2 ลักษณะ (เสาวภา ไททยวัฒน์, 2538: 85,95) คือ

1. ประเพณีส่วนบุคคล ได้แก่ ประเพณีการแต่งงาน ประเพณีการเกิด การตาย การบวช ขึ้นบ้านใหม่ ทำบุญอายุ
2. ประเพณีส่วนรวม ได้แก่ ประเพณีทางศาสนาต่าง ๆ เช่น บุญเข้าพรรษา ออกพรรษา ประเพณีในวันสำคัญ ๆ เช่น วันตรุษ สารท ลอยกระทง สงกรานต์ รวมทั้งประเพณีที่เป็นรัฐพิธี

◆ มิติทางวัฒนธรรม

เมื่อพูดถึงมิติทางวัฒนธรรมมักจะรวมถึงมุมมองที่มีองค์ประกอบ 3 ส่วนคือ ความหมายของวัฒนธรรมดังกล่าวไปแล้วข้างต้น ระบบคิดทางวัฒนธรรม และกระบวนการทางวัฒนธรรม

ส่วนแรก ความหมายของวัฒนธรรม นั้น โดยสรุปแล้ว หมายถึง คุณค่าของความเป็นมนุษย์ จารีต ภูมิทัศน์ที่หลากหลายและอำนาจของชุมชนท้องถิ่น

ส่วนที่สอง ระบบคิดทางวัฒนธรรม หมายถึง วิธีคิดแบบองค์รวม ที่มองความเชื่อมโยงอย่างมีบริบท และเงื่อนไขโดยไม่แยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้เพื่อการวิเคราะห์และค้นหาหลักการที่อยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์ต่าง ๆ ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับคุณค่า ภูมิทัศน์ และอำนาจของชุมชน ที่เป็นพลังสำคัญของชุมชน ในการสร้างสรรค์และผลิตใหม่

ส่วนที่สาม กระบวนการทางวัฒนธรรม หมายถึง การเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตใหม่ และปรับตัวของชุมชนท้องถิ่น ภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน ในขณะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชุมชนต้องคิดค้นและแสวงหาทิศทาง การพัฒนาที่หลากหลาย เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน และการเคารพหลักการของวัฒนธรรมอื่น กระบวนการทางวัฒนธรรมนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการพัฒนาได้ด้วย

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2542) ได้สรุปมิติทางวัฒนธรรมออกเป็น 6 ประการ ดังนี้

ประการที่ 1 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองปัญหาแบบเป็นองค์รวม คือ มองความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งต่าง ๆ โดยไม่แยกเป็นส่วน ๆ เพราะเท่าที่ผ่านมาเรามองปัญหาเป็นด้าน ๆ ไม่เชื่อมโยงกันให้เป็นระบบ ปลดปล่อยให้ต่างคนต่างทำแล้วแต่ใครจะมีความสามารถเฉพาะในด้านไหน

ประการที่ 2 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองที่วิถีชีวิตของคน คือ ต้องดูว่าชาวบ้านมีวิถีชีวิตอย่างไร ถ้าเขาจะรักษาสภาพตนเอง เขามีวิถีชีวิตอย่างไร การมองโดยเน้นเรื่องของระบบวิถีชีวิตจะช่วยให้เราเชื่อมโยงประเด็นปัญหาต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างเป็นองค์รวมได้

ประการที่ 3 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองจากมุมมองของชาวบ้าน แต่ไม่ได้หมายความว่าเชื่อในสิ่งที่ชาวบ้านบอกหมดทุกอย่าง เราต้องวิเคราะห์มุมมองของชาวบ้านเหล่านั้นว่าเขาใช้ระบบวิถีชีวิตอย่างไร เขาเชื่อมโยงวิถีชีวิตในระบบนิเวศกับความสัมพันธ์ของคนในสังคมอย่างไร

ประการที่ 4 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองความเชื่อมโยงขององค์ประกอบทั้งหลายในองค์รวม การกำหนดกฎเกณฑ์เพื่อใช้ในชุมชนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่แล้วในวัฒนธรรมชาวบ้านเพราะถ้าใครทำผิดจะถูกสังคมประณามทันที การพัฒนาประชาธิปไตยจริง ๆ จึงควรส่งเสริมอำนาจท้องถิ่นให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริงมากกว่าการสั่งจากส่วนกลาง

ประการที่ 5 มิติทางวัฒนธรรมต้องมองในเชิงเคลื่อนไหว เพราะวัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างมีทิศทาง วัฒนธรรมจึงมีการเกิดขึ้นซ้ำอีก ภาษาวิชาการเรียกว่า การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม หรือ การผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม คือ มีการพัฒนาและปรับตัวเอง

ประการที่ 6 มิติทางวัฒนธรรมต้องยอมรับศักดิ์ศรีของความเป็นคน ด้วยการไม่ครอบงำทางความคิดใคร คือ จะต้องส่งเสริมให้เห็นศักยภาพและเข้าใจภูมิปัญญาของคน การเคารพวัฒนธรรมคนอื่นจะทำให้มีมุมมองในสิ่งต่าง ๆ หลากหลาย เกิดมิติในหลายด้าน และเป็นการเปิดโอกาสให้คนได้แสดงออกในศักยภาพที่มีอยู่ไปในทางที่ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้

2.2.2 แนวความคิดเรื่องวัฒนธรรมกับการพัฒนา

อานันท์ กาญจนพันธุ์ มองว่า ที่ผ่านมามีข้อถกเถียงในประเด็นเรื่อง "วัฒนธรรมกับการพัฒนา" มักจะมีลักษณะสุดขั้ว 2 ด้านตรงข้ามกันเสมอ ในด้านหนึ่งเป็นการมองการพัฒนาบนพื้นฐานของวัฒนธรรมสากลแบบไร้พรมแดน มีลักษณะของปัจเจกชนนิยม เสรีนิยม และบริโภคนิยมอยู่สูง เป้าหมายของการพัฒนาจึงอยู่ที่ความก้าวหน้าและประสิทธิภาพของมนุษย์มากกว่ามองว่ามนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติ จึงพยายามเอาชนะด้วยเทคโนโลยีโดยอาศัยวิธีคิดแบบแยกส่วนและใช้หลักเหตุผลแบบกลไกที่มีระนาบเดียว ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นการพัฒนาบนพื้นฐานของวัฒนธรรมท้องถิ่นและการพึ่งตนเอง มุ่งให้เกิดความเป็นอันหนึ่งเดียวระหว่างสังคมมนุษย์และธรรมชาติ ทำให้ยึดมั่นในความเป็นชุมชน มีการเคารพอุดมคติและธรรมชาติ และมีหลักวิธีคิดที่เน้นองค์รวม

สภาพที่เป็นจริงของกระบวนการวัฒนธรรมกับการพัฒนาในสังคมไทยจึงกลายเป็นการเผชิญหน้ากันของทั้งสองด้าน เพราะด้านแรกมีลักษณะครอบงำที่เกิดจากการไหลบ่าเข้ามาของวัฒนธรรมทุนนิยมในทิศทางเดียว ผ่านสื่อสมัยใหม่ที่ไร้พรมแดน ไม่ว่าจะเป็นวิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ อินเทอร์เน็ต และอื่น ๆ ในขณะที่อีกด้าน คือ การอนุรักษ์วัฒนธรรมดั้งเดิมแต่ต้องตกอยู่ในกระแสการเปลี่ยนแปลงในโลก จะเห็นได้ว่ากระแสดวงคิดในมิติทั้งสองด้านไม่ได้สะท้อนเงื่อนไขและบริบทของสังคมที่เป็นจริง เพราะต่างมองวัฒนธรรมในลักษณะหยุดนิ่งไร้ชีวิต ขณะที่สังคมไทยเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนเกิดความสับสนที่ซับซ้อนหลากหลายมากขึ้นและกลายเป็นปัญหาที่เชื่อมโยงต่อกันไม่จบสิ้น ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการขัดแย้งเชิงโครงสร้างซึ่งเกิดจากการพัฒนาที่ขาดสมดุลจนสร้างความเหลื่อมล้ำขึ้นระหว่างเมืองกับชนบท อุตสาหกรรมกับเกษตรกรรม และก่อให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างภาคเศรษฐกิจและสังคม ปัญหาการไร้อำนาจการตัดสินใจของชุมชนในการกำหนดและจัดการวิถีชีวิตของตนเอง รวมถึงปัญหาของวิธีคิดที่เอาผลประโยชน์เป็นที่ตั้ง ขาดความรับผิดชอบต่อชุมชนสังคม และแม้แต่วัฒนธรรมของตนเอง

ดังนั้น การพัฒนาวัฒนธรรมจึงต้องอาศัยมิติวัฒนธรรมที่สร้างสรรค์และเคลื่อนไหว ซึ่งจะมีผลต่อการพัฒนาในด้านหลัก ๆ อย่างน้อย 3 ด้าน คือ

ด้านเป้าหมายการพัฒนา มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยกำหนดเป้าหมายของการพัฒนาให้ชัดเจนตามความหมายของวัฒนธรรม ซึ่งสามารถจำแนกออกได้ 3 เป้าหมายที่เชื่อมโยงกัน คือ การเคารพในคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ การเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคม และความยั่งยืนของธรรมชาติแวดล้อม

ด้านทิศทางการพัฒนา มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยให้มองเห็นทิศทางการพัฒนาที่หลากหลายแนวทางมากขึ้น แทนที่จะจำกัดอยู่เพียงแนวทางเดียว และทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนแนวทางในการพัฒนาระหว่างชุมชนแทนที่จะเป็นการถูกครอบงำ

ด้านกระบวนการพัฒนา มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยให้มองเห็นความสำคัญของศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการพัฒนาตนเอง เพราะเข้าใจได้ว่ากระบวนการทางวัฒนธรรมต่าง ๆ สามารถเริ่มต้นได้ในชุมชนเอง ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการปรับตัว ซึ่งจะผลักดันให้การพัฒนาสอดคล้องกับบริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อมของชุมชนมากที่สุด รวมทั้งการแลกเปลี่ยนและร่วมมือกับภายนอก

2.2.3 แนวความคิดเรื่องวัฒนธรรมกับการท่องเที่ยว

วัฒนธรรมเป็นทรัพยากรทางการท่องเที่ยวอย่างหนึ่ง นอกเหนือไปจากการเป็นวิถีชีวิตหรือแนวทางประพฤติปฏิบัติที่คนในสังคมได้กระทำสืบต่อกันมา บางประเทศสามารถเผยแพร่วัฒนธรรมของตนเองให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายไปทั่วโลกและมีรายได้เข้าประเทศปีหนึ่ง ๆ มากกว่ารายได้จากแหล่งอื่น ๆ รายได้ที่เกิดขึ้นไม่เพียงเก็บจากการแสดงด้านวัฒนธรรมประเพณีเท่านั้น แต่มีรายได้แฝงอื่น ๆ เกิดขึ้นและถูกกระจายออกไปสู่ประชาชนในท้องถิ่นด้วย นอกจากนี้ การท่องเที่ยวยังเป็นการเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมประเพณีในท้องถิ่นแต่ละแห่งให้นักท่องเที่ยวได้รู้จักและเข้าใจมากยิ่งขึ้น จนเกิดการยอมรับในความแตกต่างทางวัฒนธรรมในที่สุด

อย่างไรก็ตาม การนำเอาวัฒนธรรมมาเป็นทรัพยากรทางการท่องเที่ยวย่อมทำให้เกิดผลเสียหรือด้านลบได้เช่นกัน สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ([TDRI], 2540) ได้ศึกษามลกระทบจากการท่องเที่ยวต่อเศรษฐกิจและวัฒนธรรม พบว่า การท่องเที่ยวนำมาสู่การเกิดของ "บริโภคนิยม" ที่นักท่องเที่ยวพาเข้าไปในหมู่บ้านโดยไม่รู้ตัว ชาวบ้านที่พบเห็นจึงเกิดความอยากมีอยากได้ทั้งที่สิ่งของบางอย่างไม่มีความจำเป็นต้องใช้นักวิจัยบางคนตั้งข้อสังเกตด้วยว่า "โทรทัศน์" เป็นสื่อที่มีอิทธิพลและทำให้เกิดการบริโภควัตถุอย่างรวดเร็วของชาวบ้านมากกว่านักท่องเที่ยว และชุมชนหลายแห่งที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวก็มักจะมีโทรทัศน์ใช้กันแล้วในปัจจุบัน

ความคิดที่ว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งไม่ตายตัว จะต้องมีการปรับให้สอดคล้องกับสภาพบริบทที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชุมชนหลายแห่งหันมาสนใจต่อวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน ด้วยกระบวนการ "รื้อฟื้น" และ "รักษา" ซึ่งรวมไปถึง "การผสมผสาน" และ "การผลิตใหม่" เช่น ระบุว่าพื้นเมืองของชาวบาติ ในแบบเดิมมีวัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมฉลองและบูชาเทพเจ้า แต่เมื่อนักท่องเที่ยวมีเวลาจำกัดไม่สามารถร่วมชมระบำเหล่านี้ได้นาน ก็มีการตัดต่อกระบวนการทำให้สั้นขึ้น และเพิ่มบทละครขบขันและแสดงออกโดยภาษากายอันเป็นภาษาสากลเพื่อให้นักท่องเที่ยวสามารถเข้าใจได้ จะเห็นได้ว่า วัตถุประสงค์ในการแสดงระบำเหล่านี้ได้เปลี่ยนไปแล้ว (Picard, 1993 อ้างถึงใน TDRI, 2540: 7-24)

ระบำพื้นเมืองของชาวบาติ

วัฒนธรรมที่มีการ "จัดแสดง" ให้นักท่องเที่ยวชมเช่นนี้มักถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็น "ของเทียม" เช่นเดียวกับที่ วิโรฒ ศรีสุโร (สัมภาษณ์, 21 ธันวาคม 2542) กล่าวถึง กระแสการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในปัจจุบันทำให้ชาวบ้านตื่นตัวเป็นอย่างมากเพราะชนรับกับสภาพเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ไม่ไหว จึงเห็นว่าการท่องเที่ยวจะนำรายได้มาสู่ท้องถิ่นของตน ชุมชนหลายชุมชนในหลายหมู่บ้านต่างร่วมกันจัดงานประเพณี¹ และ

¹ งานประเพณี หมายถึง งานที่จัดขึ้นตามคราวสมัยที่กำหนดให้เป็นประเพณีและปฏิบัติสืบต่อเนื่องกัน เพื่อการทำบุญหรือรื่นเริงในท้องถิ่น ซึ่งบางกิจกรรมมีเอกลักษณ์ของตนเองและจัดขึ้นเพียงแห่งเดียว เช่น งานประเพณีแห่ผ้าขึ้นธาตุ จังหวัดเขมร บางกิจกรรมได้รับความนิยมและปฏิบัติต่อกันมาจนกลายเป็นประเพณีของภูมิภาคนั้น ๆ เช่น ภาคอีสานจัดงานบุญฮักฮักสอง และบางกิจกรรมได้รับความนิยมไปทั่วประเทศ เช่น ประเพณีสงกรานต์ ลอยกระทง เป็นต้น (พทท., 2540: 6)

กิจกรรมพิเศษ¹ ขึ้น แต่โดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ วัฒนธรรมที่เป็นสมบัติของท้องถิ่นและของชาติถูกนำมาแสดงอย่างไว้จิตวิญญาณของความเป็นท้องถิ่น กลายเป็น "วัฒนธรรมจัดตั้ง" ที่เกิดขึ้นเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวเพียงชั่วคราว เมื่อเวลาผ่านไปย่อมส่งผลกระทบต่อโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนอย่างแน่นอน

การศึกษาผลกระทบทางวัฒนธรรมของการท่องเที่ยวที่ให้นักเรียนสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง คือ การศึกษาเรื่องเทศกาล "บุญบั้งไฟ" ที่จังหวัดยโสธร โดย นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2532: 116-119, 2535: 40) ซึ่งตั้งข้อสังเกต

เทศกาล "บุญบั้งไฟ"

เปรียบเทียบการทำหน้าที่ของ "บุญบั้งไฟ" ในประเพณีแบบเดิมในบริบทของชุมชนเกษตรกรรมกับบริบทสังคมที่เปลี่ยนเป็นชุมชนเมือง ในประเพณีแบบเดิมบุญบั้งไฟเป็นเรื่องของการขอฝน เป็นการสื่อความหมายในความอุดมสมบูรณ์ เป็นเรื่องของการ "ปลดปล่อย" สมาชิกในสังคมออกจากการจัดระเบียบอันเคร่งครัดภายในชุมชนให้ทุกคนได้มีโอกาสสังสรรค์กันอย่างใกล้ชิด ซึ่งจะไม่มีในโอกาสปกติ แต่เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไป หน้าที่ของ

บุญบั้งไฟได้เปลี่ยนแปลงไปด้วยเพราะองค์ประกอบของผู้มาร่วมงานบุญบั้งไฟเปลี่ยนไป ประกอบด้วยชาวบ้าน ชาวคุ้มชาวตลาด กลุ่มชนชั้นนำ "ตามจารีต" กลุ่มข้าราชการ และ ททท. ซึ่งต่างก็มีวัตถุประสงค์และความคาดหวังที่ต่างกันในการร่วมมือกันจัดงานบุญบั้งไฟในรูปแบบ "ใหม่" ทุกกลุ่มต่างต้องการมีส่วนร่วมในการแสดงเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวในจังหวัดของตน และเพื่อเป็น "หน้าตา" แก่จังหวัดในกรอบอ้างอิงอันใหม่ในระดับประเทศ

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้ความคิดเห็นอย่างติดตลกว่า นักท่องเที่ยวเหมือนมนุษย์ต่างดาว ที่เข้ามาสู่ท้องถิ่นโดยไม่มีใครรู้ที่มาที่ไป ส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลาง วิถีชีวิตและค่านิยมของนักท่องเที่ยวจึงแตกต่างจากคนในท้องถิ่นของสังคมที่ยังไม่พัฒนาเป็นสังคมอุตสาหกรรม สังคมท้องถิ่นจึงไม่สามารถดึงดูดสินค้านักท่องเที่ยวเข้าไปสู่สังคมของตนได้ เพราะในวัฒนธรรมเดิมของสังคมต่าง ๆ นั้นไม่ได้สร้างกลไกที่จะดึงดูดสินค้านักท่องเที่ยวซึ่งเป็นคนแปลกหน้าที่ปรากฏตัวในชุมชนเพียงช่วงเวลาอันสั้น วัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นจึงมักถูกบังคับโดยปริยายให้เป็นฝ่ายต้องปรับตัวเพื่อให้นักท่องเที่ยวอยู่เสมอ เพราะนักท่องเที่ยวมีอำนาจทางเศรษฐกิจที่เหนือกว่าคนในท้องถิ่นอย่างเทียบกันไม่ได้ โดยเฉพาะในประเทศที่ประชาชนส่วนใหญ่มีรายได้ต่ำ เช่น ประเทศไทย

สิ่งสำคัญการกำหนดมาตรฐานเพื่อวัดว่าชีวิตดีขึ้นหรือเลวลงนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับมูลค่าทางเศรษฐกิจซึ่งปรากฏให้เห็นเป็นรายได้ที่เพิ่มขึ้นหรือลดลงของคนในชุมชนท้องถิ่นเท่านั้น แต่คือ ความสามารถที่จะเป็นอิสระแก่ตนเอง หรือความสามารถที่จะพึ่งตนเองได้มากกว่า ความสามารถในการพึ่งตนเองไม่ได้หมายความว่าเกี่ยวข้องกับผู้อื่น แก่นแท้ของการพึ่งตนเองคือการมีทางเลือกในชีวิต กล่าวคือ อิสระที่จะเลือกทำในสิ่งที่ตนเห็น

¹ งานกิจกรรมพิเศษ หมายถึง งานที่จัดขึ้นเพื่อเพิ่มชีวิตชีวาให้กับสถานที่ท่องเที่ยวในท้องถิ่น เพื่อดึงดูดและเรียกความสนใจจากนักท่องเที่ยว เช่น การแสดงแสงเสียงต่าง ๆ การจัดงานเทศกาลตามฤดูกาลต่าง ๆ (ททท., 2540: 6)

ว่าได้ประโยชน์ที่สุดและดีที่สุดในช่วงระยะเวลาหนึ่ง เพราะเมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไปในอีกช่วงระยะเวลาหนึ่ง คนก็สามารถที่จะเลือกทำอีกอย่างหนึ่งได้ เช่น การผลิตเครื่องบินดินเผาหลายแห่งของจังหวัดลำปาง ที่เริ่มต้นจากการผลิตตุ๊กตากรอบเบื้องต้นเล็ก ๆ เพื่อขายแก่นักท่องเที่ยวด้วยเทคโนโลยีพื้นบ้านและลงทุนต่ำ เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนไปก็มีการพัฒนาจนเป็นอุตสาหกรรมโดยใช้เทคโนโลยีเข้าช่วยจนปัจจุบันสามารถส่งเป็นสินค้าออกไปจำหน่ายต่างประเทศได้ ไม่จำเป็นต้องพึ่งนักท่องเที่ยวเพียงอย่างเดียว และยังมีทางเลือกแก่ชีวิตของตนเองได้มากขึ้น

2.2.4 แนวความคิดเรื่องศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ศูนย์วัฒนธรรมได้เกิดขึ้นในหลายลักษณะ มีตั้งขึ้นในหลายสถาบัน ทั้งที่เกิดขึ้นจากนโยบายทางวัฒนธรรม จิตสำนึก การเห็นคุณค่าในความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของประเทศไทย ปัญหาและผลกระทบที่เกิดจากการสังสรรค์ติดต่อกับสังคมภายนอก ตลอดจนความรู้สึกหวงแหนในมรดกทางวัฒนธรรมของไทย แต่บทบาทและหน้าที่ที่เป็นอยู่ของศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่นในปัจจุบันยังไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร บางแห่งมีการเปลี่ยนแปลง ต้นตัว อย่างนำยกย่อง คือ สามารถศึกษารวบรวมความรู้ ความคิด มรดกทางภูมิปัญญา ที่มีอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ อย่างกระจ่างชัดแล้วจัดให้มีการส่งเสริม เผยแพร่ให้ประชาชนเห็นคุณค่า รวมไปถึงการทำวิจัย การศึกษาค้นคว้าเฉพาะกรณี การประชุมสัมมนา ตลอดจนจัดนิทรรศการถาวร นิทรรศการชั่วคราว เพื่อเผยแพร่ทางด้านวัฒนธรรมให้เกิดความรู้ความเข้าใจแก่สาธารณชน เอกวิทย์ ณ ถลาง (2534) ได้เสนอบทบาทหน้าที่พื้นฐานของศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ดังนี้

1. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรเป็นแหล่งศึกษา เก็บรวบรวมและประมวลข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่นทั้งในอดีตและปัจจุบัน
2. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรเป็นแหล่งศึกษารวบรวมข้อมูลด้านศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และงานฝีมือที่เลือกสรรแล้วมีคุณค่าสูงไว้อย่างเป็นระบบ เพื่อให้ประชาชน นิสิต นักศึกษา และผู้สนใจได้มาศึกษาหาความรู้
3. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรจะเสาะหาปราชญ์หรือบุคคลที่เป็นคนดีมีความรู้และประสบการณ์ในทางศิลปวัฒนธรรมแต่ละด้านแต่ละสาขาของท้องถิ่น แล้วจัดเก็บข้อมูลและเรียบเรียงเกี่ยวกับประวัติผลงานของบุคคลเหล่านี้ไว้ให้เป็นระบบ
4. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรเป็นแกนกลาง ร่วมมือกับหน่วยงานหลายฝ่ายทั้งภาครัฐและเอกชนในการจัดประชุม ปรึกษาหารือ อบรม และสัมมนาทางวิชาการ ตลอดจนร่วมจัดกิจกรรมกับประชาชนและท้องถิ่นในโอกาสต่าง ๆ
5. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรร่วมมือกับประชาชนในการศึกษาปัญหา การปรับตัวของประชาชนทั้งในเมืองและในชนบท ไม่ใช่การชี้แนะครอบงำ แต่ทำหน้าที่ประสาน
6. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรมีการแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดซึ่งกันและกันกับศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่นต่าง ๆ ในจังหวัดที่ใกล้เคียงเพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจ และเพิ่มพูนความสามารถให้แก่กันและกันอย่างต่อเนื่อง

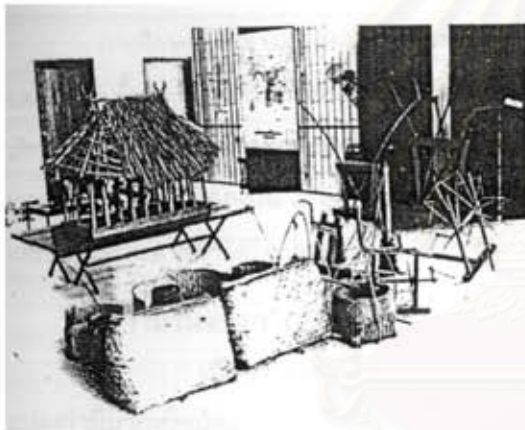
7. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรมีบทบาทเฝ้าระวังและตรวจสอบทัศนคติความคิดทำที่ของประชาชนที่มีต่อสภาพการเปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องต่อศีลธรรม ความดีงาม ศักดิ์ศรีหรือสิ่งที่ควรภาคภูมิใจของท้องถิ่น

8. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรเป็นศูนย์กลางประสานงานให้มีการรวบรวมศึกษาค้นคว้า วิจัย ทางวิชาการของท้องถิ่นในสาขาวิชาการต่าง ๆ ที่มีผลต่อการตัดสินใจสำคัญ ๆ ของประชาชนในท้องถิ่น

9. ศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรเอาใจใส่และรณรงค์ให้ประชาชนได้เกิดความรู้และเข้าใจในค่านิยมที่เหมาะสมของท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมมีอิทธิพลรุนแรงต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมความเชื่อ เปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ของชุมชนโดยเฉพาะระบบครอบครัวและเครือญาติ

10. หน่วยงานต้นสังกัดหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่น ควรสนับสนุนให้ศูนย์ได้พัฒนาบทบาทตนเองให้เหมาะสมกับสภาพการณ์และเหมาะสมกับท้องถิ่นโดยการสนับสนุนทั้งด้านงบประมาณและบุคลากร และมีประชาชนที่มีความรู้และเห็นคุณค่าของวัฒนธรรมท้องถิ่นเข้าร่วมเป็นกรรมการ และร่วมกันทำงานเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด

นอกจากศูนย์วัฒนธรรมท้องถิ่นจะเป็นแหล่งรวบรวมความรู้และเผยแพร่ให้ประชาชนได้รับทราบและเข้าใจแล้ว พิพิธภัณฑ์สถานที่มีอยู่ในประเทศไทยก็เป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญด้านวัฒนธรรมของชาติอีกแห่งหนึ่ง ปธานี วงษ์เทศ (2532) กล่าวถึงพิพิธภัณฑ์ที่มีอยู่ว่า ยังไม่ค่อยมีการจัดแสดงสิ่งของที่แสดงลักษณะพิเศษของ

พิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน จ.อ่างทอง

สังคมแต่ละท้องถิ่น การสร้างพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นเพื่อชุมชนชาวบ้านสามารถทำได้โดยควรเน้นความเรียบง่าย ไม่ต้องหรูหราโอ้อวด ไม่จำเป็นต้องมีพื้นที่กว้างขวางใหญ่โต อาจจะเริ่มต้นจาก "วัด" เพราะถือเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาแต่ดั้งเดิมซึ่งมักเป็นศูนย์ศิลปวัตถุ ตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ของชุมชนในท้องถิ่นเพราะชาวบ้านในอดีตมีศรัทธานำไปถวายวัดหรือเก็บไว้เป็นพุทธานุชาที่วัด โดยใช้อาคารสถานที่ในวัด เช่น วิหาร ศาลาการเปรียญ ศาลาวัดหรือโบสถ์เก่าที่ถอนพัทธสีมาแล้ว ส่วนเนื้อหาของพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นควรเน้นเรื่องราวความเป็นมาของชุมชน

หรือท้องถิ่นนั้น ๆ เพื่อกระตุ้นให้เกิดการรู้จักในถิ่นกำเนิดของตนเอง แต่จะต้องทำการศึกษาค้นคว้าอย่างรอบเพื่อให้ได้ข้อเท็จจริงมานำเสนอ ไม่ใช่การมอมเมา เป้าหมายหลักของการจัดพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นชุมชนต้องระลึกเสมอว่า ไม่ใช่เพื่อนักท่องเที่ยว แต่ต้องเป็นไปเพื่อประชาชนชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นนั้น ๆ มากที่สุด อันจะก่อให้เกิดความเป็น "ท้องถิ่นนิยม" ขึ้น ส่วนนักท่องเที่ยวจะเป็นผลพลอยได้ตามมาทีหลัง

2.3 ทฤษฎี แนวคิด และงานวิจัยเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การเปลี่ยนแปลงย่อมมีความหมายเกี่ยวข้องกับเวลา เพราะการที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเปลี่ยนแปลงหรือแปรสภาพจากที่เคยเป็นอยู่มาเป็นสภาพใหม่ก็มักมีองค์ประกอบของเวลาเป็นตัวกำหนดเสมอ รวมทั้งกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่จะกล่าวถึงในที่นี้ การจะเลือกใช้คำว่าเปลี่ยนแปลงทางสังคมหรือการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมย่อมขึ้นอยู่กับความสนใจของผู้ศึกษา เช่น หากสนใจความสัมพันธ์ทางสังคมที่

เปลี่ยนแปลงไปก็เรียกว่า “การเปลี่ยนแปลงทางสังคม” แต่ถ้ามุ่งศึกษาความเปลี่ยนแปลงในระยะยาวประเพณี ธรรมเนียมวิถีปฏิบัติต่าง ๆ ของคนในสังคมก็เรียกว่า “การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม” (สนิท สัมครการ, 2538: 5) หรืออีกนัยหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นการมองที่โครงสร้างและหน้าที่ของระบบสังคมที่ได้เปลี่ยนไป ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นการมองที่วิถีชีวิต ระเบียบแบบแผนและระบบความคิดที่ได้เปลี่ยนไปจากเดิม

สาเหตุที่ผู้เขียนใช้คำว่า “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม” เนื่องจากวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบความต้องการ จนสมาชิกยอมรับและกลายเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น วัฒนธรรมจึงถือเป็นมรดกทางสังคมของมนุษย์ทุกคนที่อยู่ในสังคมนั้น และอาจมีการถ่ายทอดไปยังสมาชิกรุ่นต่อ ๆ ไป สังคมและวัฒนธรรมจึงเป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก แม้ในทางทฤษฎีหรือโดยอุดมคติจะแยกความแตกต่างกันได้แต่ในทางปฏิบัติแล้วก็ยากที่จะแยกจากกันได้โดยเด็ดขาด เพราะการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจะต้องอาศัยวัฒนธรรมมาเป็นตัวการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมจะต้องอาศัยบุคคลซึ่งเป็นผู้กระทำเป็นตัวการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเช่นกัน

◆ แนวทางการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอาจทำได้หลายแนวทาง แต่ละแนวทางมีวิธีที่แตกต่างกันขึ้นอยู่กับความสนใจหรือประเด็นที่ทำการศึกษา ผู้เขียนได้นำแนวทางการวิเคราะห์ข้างล่างนี้ไปใช้เพียงบางประการเพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนเรณูนคร โดยแบ่งช่วงเวลาของการศึกษาออกเป็น 3 ยุคสมัย 3 ระดับ ดังได้กล่าวแล้ว แนวทางการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอาจทำได้โดยอาศัยเกณฑ์ต่าง ๆ ต่อไปนี้ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2536: 25-28)

1. จำนวนของการเปลี่ยนแปลง (The amount of change)

เน้นความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ ว่าสำคัญมากหรือน้อย และดูปริมาณการเปลี่ยนแปลงว่ามีมากหรือน้อย

2. ระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง (The duration of change)

พิจารณาจากระยะเวลาที่ใช้ในการเปลี่ยนแปลงว่าเป็นไปอย่างช้า ๆ หรือฉับพลัน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่ต้องใช้ระยะเวลานานมากจะแตกต่างกับการเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลัน

3. อัตราของการเปลี่ยนแปลง (The rate of change)

เป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงปริมาณ โดยการเปรียบเทียบจากระยะเวลาใดระยะเวลาหนึ่งว่าได้เปลี่ยนไปจากเดิมอย่างไร มากหรือน้อย รวดเร็วหรือช้า ๆ โดยพิจารณาจากระยะเวลาที่เปลี่ยนแปลงไปกับปริมาณของการเปลี่ยนแปลง

4. ทิศทางของการเปลี่ยนแปลง (The direction of change)

ทิศทางนั้นขึ้นอยู่กับว่าจะตั้งไปในทางใด เมื่อเวลาเปลี่ยนไปได้บรรลุเป้าหมายมากน้อยอย่างไร เพราะหากพัฒนาแล้วไม่ประสบความสำเร็จ ก็อาจกล่าวได้ว่าทิศทางของการเปลี่ยนแปลง

5.ระดับของการเปลี่ยนแปลง (The levels of change)

มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มเพื่อนเล่น หรือครอบครัว ที่มักแตกต่างกันตามกลุ่มตามเวลา หรือ เป็นการสะสมการเปลี่ยนแปลงจากที่เป็นอยู่ง่าย ๆ เป็นสังคมที่ซับซ้อน

6.ธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง (The nature of change)

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นไปทีละเล็กละน้อยโดยไม่รู้ตัว หรือ มีการวางแผนโดยตั้งใจ ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปตามที่กำหนด หรือ เปลี่ยนแปลงขับเคลื่อนจากสังคมระบบหนึ่งไปสู่สังคมอีกระบบหนึ่ง

7.มิติของการเปลี่ยนแปลง (The dimension of change)

พิจารณาได้ 3 มิติ คือ (1) มิติที่เกี่ยวกับลักษณะโครงสร้าง (structural dimensions) เน้นถึงโครงสร้างทางสังคมที่ได้เปลี่ยนแปลงไป (2) มิติที่เกี่ยวกับวัฒนธรรม (cultural dimensions) เน้นว่ามีการเปิดรับสิ่งใหม่ การกระจายหรือการผสมผสานทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นหรือไม่ (3) มิติเกี่ยวกับการกระทำระหว่างกัน (interactional dimensions) โดยดูจากความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด หรือสถานภาพที่เปลี่ยนจากความสัมพันธ์แนวนอน (horizontal relationship) ไปสู่ความสัมพันธ์แนวตั้ง (vertical relationship) เช่น จากความเป็นเพื่อนซึ่งกันเป็นความสัมพันธ์แนวนอนไปอยู่ในฐานะผู้ใหญ่บ้านกับลูกบ้านซึ่งเป็นความสัมพันธ์แนวตั้ง เป็นต้น

นอกจากแนวทางการวิเคราะห์ข้างต้นจะช่วยให้ความเข้าใจเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมชัดเจนขึ้นแล้ว การใช้แง่มุมหลาย ๆ อย่างประกอบในการพิจารณาจะเป็นประโยชน์มาก ซึ่งการศึกษาครั้งนี้ผู้เขียนได้นำแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องกระบวนการเป็นเมืองและวิวัฒนาการของเมืองเรณูนครที่ผ่านช่วงระยะเวลาแต่ละยุคสมัยมาประกอบการวิเคราะห์ เพราะจะทำให้ทราบถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้น

◆ ทฤษฎี แนวคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

ทฤษฎีที่ใช้ในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมีด้วยกันหลายทฤษฎีขึ้นอยู่กับข้อสมมุติของแต่ละทฤษฎี การศึกษาครั้งนี้ขอนำเสนอเพียงบางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมของชุมชนกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ในส่วนท้ายผู้เขียนได้นำเสนองานวิจัยเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในสังคมไทยโดยผู้เขียนซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาชาวไทยไว้ด้วย เนื่องจากเป็นงานวิจัยที่นำแนวคิดและทฤษฎีของนักสังคมศาสตร์และนักสังคมวิทยาชาวต่างประเทศจำนวนมากมาพัฒนาต่อเพื่ออธิบายและวิเคราะห์ลักษณะการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยที่เกิดขึ้น จนกลายเป็นแนวความคิดและทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่สามารถประยุกต์ใช้ในสังคมไทยได้อย่างเหมาะสม

● ทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolutionary Theory)

ในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความสนใจด้านการเปลี่ยนแปลงและวิวัฒนาการของสังคมในยุโรปมีมากขึ้นโดยเฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer, 1820-1903) นักสังคมวิทยาชาวอังกฤษเป็นนักคิดท่านแรก ๆ ที่นำเอาทฤษฎีวิวัฒนาการมาใช้อธิบายสังคม โดยเปรียบเทียบวิวัฒนาการทางสังคมในลักษณะเดียวกับสิ่งมีชีวิตที่เจริญเติบโตหรือพัฒนาจากความเรียบง่ายไปสู่ความลับซับซ้อน เขาเชื่อว่าสังคมที่อ่อนแอจะถูกทำลายโดยสงคราม สังคมที่สมบูรณ์แข็งแรงกว่าเท่านั้นที่จะอยู่รอด ความคิดดังกล่าวคล้ายคลึงกับแนวความคิด

คิดของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) ซึ่งอธิบายว่า สัตว์หรือสิ่งมีชีวิตที่แข็งแรงที่สุดเท่านั้นจึงจะอยู่รอด และสืบลูกหลานต่อไป แนวคิดของทั้งสองจึงเป็นการปูพื้นฐานของทฤษฎีวิวัฒนาการแทบทั้งหมดที่พัฒนาขึ้นในช่วงนั้น รวมทั้งแนวคิดเชิงมานุษยวิทยาของ เอ็ดเวิร์ด บี. ไทเลอร์ (Edward B. Tylor) ด้วย โดยไทเลอร์ได้พยายามอธิบายวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมซึ่งเน้นถึงพัฒนาการทางความเชื่อและศาสนาว่าเริ่มจากความเชื่อในเรื่องภูตผีและวิญญาณ (animism) พัฒนาไปสู่ความเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ (polythesim) และความเชื่อในพระเจ้าองค์เดียว (monotheism) ในที่สุด โดยไทเลอร์ได้จัดแบ่งขั้นตอนของวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมออกเป็น 3 ขั้นตอน คือ ยุคคนป่า (savagery) ยุคนารยชน (barbarism) และยุคอารยธรรม (civilization) ขั้นตอนของวิวัฒนาการในแต่ละยุคจะสอดคล้องกับพัฒนาการของระบบความเชื่อในวัฒนธรรมนั้น ๆ ซึ่งมีความแตกต่างกันแต่จะมากขึ้นอยู่กับจิตใจที่ได้รับการพัฒนามากน้อยกว่ากันเพียงใดเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อเริ่มต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 นักมานุษยวิทยาบางกลุ่มเริ่มปฏิเสธข้อสรุปของทฤษฎีวิวัฒนาการเนื่องจากการสรุปโดยรวบรัดและปราศจากหลักฐานยืนยันว่าเป็นจริง ฟรานซ์ โบแอส (Franz Boas, 1858-1942) เสนอให้นักมานุษยวิทยาให้ความสำคัญกับการทำวิจัย วิธีการเก็บข้อมูลภาคสนาม และการบันทึกข้อมูลอย่างเป็นระบบ โบแอสให้ความสำคัญกับการออกภาคสนามด้วยการเก็บข้อมูลทุกอย่างจากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์ซึ่งทำให้เขาเชื่อว่า วัฒนธรรมแต่ละแห่งมีประวัติความเป็นมาและพัฒนาการซึ่งเป็นเอกลักษณ์และคุณค่าในตัวเอง ที่สำคัญวัฒนธรรมไม่เคยหยุดนิ่งแต่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (ยศ สันตสมบัติ, 2540: 21-27)

• ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism Theory)

แนวคิดแบบหน้าที่นิยมเติบโตมาจากความขัดแย้งกับทฤษฎีวิวัฒนาการ ซึ่งคล้ายคลึงกับแนวคิดของโบแอสในแง่การเน้นการทำวิจัยภาคสนามและการเก็บข้อมูลทางสังคมวัฒนธรรมอย่างละเอียดถี่ถ้วน แต่ต่างกันว่าแนวคิดของโบแอสให้ความสำคัญสังคมวัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นอยู่ในปัจจุบันโดยไม่คำนึงหรือเปรียบเทียบกับความเป็นมาในอดีต ในขณะที่ แรดคลิฟฟ์-บราวน์ (A.R.Radcliffe-Brown, 1881-1955) และ มาลินอสกี (Bronislaw Malinowski, 1884-1942) ผู้ให้กำเนิดทฤษฎีมุ่งให้ความสำคัญต่อประวัติศาสตร์หรือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยแนวคิดแบบหน้าที่นิยมของ แรดคลิฟฟ์-บราวน์ กล่าวถึง ความสัมพันธ์ของระบบต่าง ๆ ในสังคมว่ามีความสัมพันธ์กัน โดยในแต่ละระบบจะประกอบไปด้วย "สถาบัน" (institutions) ต่าง ๆ เช่น ระบบศาสนา จะประกอบด้วยพิธีกรรม ความเชื่อ องค์การทางศาสนา เป็นต้น ซึ่งแต่ละสถาบันจะทำหน้าที่ร่วมกันอย่างใกล้ชิดเพื่อให้ระบบดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ และรักษา "ความสมดุล" (equilibrium) ของสังคมเอาไว้ ส่วนมาลินอสกี ได้ชื่อว่าเป็นนักมานุษยวิทยาท่านแรกที่วางแนวของการทำวิจัยภาคสนามแบบใหม่ โดยเน้นการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (participation observation) แนวคิดแบบหน้าที่นิยมของมาลินอสกีต่างจากแรดคลิฟฟ์-บราวน์ตรงที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์ในฐานะสมาชิกของสังคม โดยเขาเชื่อว่ามนุษย์ในทุกสังคมวัฒนธรรมมีความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจ และวัฒนธรรมจะเป็นเสมือนเครื่องมือในการตอบสนองความต้องการพื้นฐานของชีวิตมนุษย์ได้

หลักการสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทั้ง แรดคลิฟฟ์-บราวน์ มาลินอสกีและนักมานุษยวิทยาหน้าที่นิยมทั้งหลายเห็นพ้องต้องกันก็คือ หลักแห่งความเชื่อมโยงและพึ่งพาอาศัยกันซึ่งจะทำให้สถาบันสังคมต่าง ๆ เช่น สถาบันครอบครัว ศาสนา การเมือง และอื่น ๆ มีความเกี่ยวพันและพึ่งพาอาศัยกันและกัน ทำหน้าที่ขจัดความ

ขัดแย้งและรักษาความสมดุล (equilibrium) ของสังคมเอาไว้ แต่ถึงอย่างไร การศึกษาแนวหน้าที่นิยมก็มีจุดอ่อนที่เห็นได้ชัด คือ การอธิบายถึงสาเหตุของพฤติกรรมที่เกิดขึ้นมีลักษณะแบบวนเวียนเป็นวงกลม (circular explanation) และมิได้ทำให้เข้าใจถึงสาเหตุแท้จริงของพฤติกรรมดังกล่าว เช่น การที่คนกลุ่มหนึ่งมารวมตัวกันเพื่อเดินร่ำขอฝน ได้รับการอธิบายว่าเป็นเพราะการขอฝนทำให้คนรวมตัวกัน นอกจากนี้ การมุ่งอธิบายสังคมในลักษณะหยุดนิ่ง (static) ไว้ความเคลื่อนไหวเป็นสิ่งที่ขัดกับความเป็นจริงเพราะสังคมวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา การอธิบายสังคมโดยเน้นสภาวะสมดุลแต่ไม่สนใจประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงจะทำให้แนวความคิดนี้ไม่สามารถอธิบายความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมได้ (ยุคสันตสมบัติ, 2540: 28-34)

• ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษส่วนใหญ่เชื่อว่า ความรู้ในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรม การทำภาชนะ การหลอมเหล็ก การทอผ้าและการก่อสร้างเกิดขึ้นจากการติดต่อค้าขายกับชาวอียิปต์ซึ่งเป็นชาติที่มีอารยธรรมชั้นสูง แต่นักมานุษยวิทยาชาวเยอรมันและออสเตรีย เช่น ฟริตซ์ เกรบ (Fritz Graeb) และวิลเฮล์ม ชมิดท์ (Wilhelm Schmidt) เสนอว่า จุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมมิได้มีเพียงจุดเดียว หากแต่มีหลายจุด แต่ละจุดก็แพร่กระจายวัฒนธรรมของตนออกไปรอบ ๆ เป็นวงกลม เรียกว่า Culture circle หรือ kulturkreis ต่อมาแนวคิดนี้ได้ถูกโจมตีจากนักมานุษยวิทยาอเมริกันและเสื่อมความนิยมลง เพราะเป็นแนวคิดที่วางอยู่บนข้อสมมติฐานว่า มนุษย์ส่วนใหญ่ในสังคมไม่ค่อยมีความคิดสร้างสรรค์ ไม่รู้จักคิดสิ่งใหม่ แต่คอยลอกเลียนจากผู้อื่นอยู่เสมอ

• ทฤษฎีความล่าช้าทางวัฒนธรรม¹ (Theory of Cultural Lag)

นักสังคมวิทยาชาวอเมริกัน ชื่อ William Ogburn (1962) ได้เสนอว่า การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมักจะก่อให้เกิดภาวะเงื่อนขาที่ล่าช้า (lag condition) ขึ้นเสมอ กล่าวคือ เมื่อหนึ่งในสองส่วนของวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์กันได้เปลี่ยนแปลงไปก่อน หรือเปลี่ยนไปในระดับที่มากกว่าอีกส่วนหนึ่ง จะเป็นต้นเหตุทำให้การปรับตัวของสองส่วนที่เกี่ยวข้องกันนี้เป็นไปได้ไม่เท่าเดิม หรือปรับตัวไม่ทันกัน

Ogburn ได้อธิบายทฤษฎีนี้โดยให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมทางวัตถุโดยเฉพาะเมื่อมีการประดิษฐ์หรือพัฒนาทางเทคโนโลยี เช่น โทรทัศน์ รถยนต์ รถแทรกเตอร์ และอื่น ๆ ว่าเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้านอื่น ๆ หรือบังคับให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น องค์กรสังคมและประเพณีซึ่งเปลี่ยนแปลงได้ช้ากว่าวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ

¹ ความล่าช้าทางวัฒนธรรม ตรงกับความล่าช้าวัฒนธรรม ในพจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, 2524), หน้า 205.

• แนวความคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย (modernization)¹

แนวคิดนี้เริ่มใช้กันหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยเฉพาะในประเทศที่กำลังพัฒนาซึ่งพยายามที่จะพัฒนาตัวเองให้มีความเจริญรุ่งเรือง เป้าหมายสำคัญของการพัฒนาคือการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย นักคิดส่วนใหญ่จึงให้ความสำคัญในเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การประยุกต์ใช้เทคโนโลยี การจัดระเบียบกฎเกณฑ์ การเพิ่มขึ้นและความพร้อมด้านสาธารณูปโภค รวมถึงการเปลี่ยนแปลงทางนิเวศวิทยา สังคมและวัฒนธรรม (Smelser, 1966: 111) แต่โดยสรุปสิ่งที่เกิดขึ้นจากแนวคิดนี้คือการเน้นในเรื่องของการพัฒนาทางวัตถุภายนอกเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเท่าเทียมกับประเทศพัฒนาแล้วทั้งหลาย

มีข้อสังเกตของการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยในประเทศที่กำลังพัฒนา โดยนักสังคมศาสตร์บางท่านไม่นิยมนำมาใช้ เพราะเป็นการนำสิ่งต่าง ๆ ไปเปรียบเทียบกับสังคมตะวันตกซึ่งเป็นเจ้าของแนวคิดนี้ จึงไม่เหมาะสมสำหรับประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย แต่นักสังคมศาสตร์บางท่านกลับมองว่า ในภาวะที่สังคมในโลกต้องมีการติดต่อกันและกันเนื่องจากความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี จึงหลีกเลี่ยงยากที่จะข้างอิงกับประเทศตะวันตก อย่างไรก็ตามก็ดี ลักษณะ ปัจจัย และผลกระทบของการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยในประเทศที่กำลังพัฒนาจะไม่เหมือนกับประเทศที่พัฒนาแล้วอย่างแน่นอน เนื่องจากลักษณะโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ในประเทศที่กำลังพัฒนาแตกต่างกับประเทศที่พัฒนาแล้ว

• งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในสังคมไทย

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2536) ได้ทำการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนหลายชุมชนโดยเฉพาะชุมชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า ลักษณะวิถีการดำเนินชีวิตและโครงสร้างหน้าที่ในสังคมไทยมีความแตกต่างกัน แม้แต่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังมีลักษณะของภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน บางชุมชนชาติพันธุ์มีการรักษาความเป็นวัฒนธรรมไว้อย่างเหนียวแน่น ในขณะที่วัฒนธรรมของบางกลุ่มชาติพันธุ์กำลังจะหายไปจากชุมชน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีการเปลี่ยนแปลงเป็นลำดับตั้งแต่ปัจเจกบุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชน ไปจนถึงสังคม

งานวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนสองแห่งของจังหวัดขอนแก่น : หมู่บ้านอัมพวันและหมู่บ้านคำแก่นคูณ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และ สุวรรณ บัวทวน, 2527) พบว่า ลักษณะทางนิเวศวิทยาที่อยู่ในภูมิศาสตร์และสิ่งแวดล้อมที่ดี มีที่ดินทำกินอุดมสมบูรณ์ จะส่งผลให้การพัฒนาชีวิตของประชากรดีขึ้น มีรายได้เพิ่มขึ้น และส่งผลต่อการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยด้านการเกษตรมากขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยการรู้จักใช้เทคโนโลยีการเกษตรใหม่ ๆ มาปรับปรุงการเกษตรของตน เช่น การรู้จักใช้รถไถเดินตามแทนใช้แรงงานสัตว์ ทำให้ประหยัดเวลา ได้ผลผลิตต่อไร่มากขึ้นและมีประสิทธิภาพมากกว่าเดิม ประกอบกับการยอมรับสิ่งใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเกษตรหรือไม่ใช้ก็ตามได้กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างรวดเร็ว และนำไปสู่การพัฒนาความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีความสะดวกสบายมากกว่าเดิม เช่น การซื้อผ้าที่ตลาดแทนการทอผ้าไหมใช้เองถือเป็นการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอกชุมชนอย่างมาก เพราะการกระจายความเจริญต่าง ๆ สู่ชุมชนหมู่บ้านมักเกิดขึ้นตามนโยบายของภาครัฐโดยใช้ระบบการศึกษาเพื่อให้ชาวบ้านได้รับ

¹ คำว่า "modernization" มีความหมายในทำนองเดียวกับคำว่า "industrialization" และคำว่า "westernization" (ตารณี ตรีพิพัฒน์กุล,

การศึกษากันทั่วถึง ผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้นเริ่มมีทัศนคติในการเปิดรับสิ่งใหม่ ๆ มากขึ้น และหากชุมชนหมู่บ้านใดมีผู้นำที่มีอาวุโส มีประสบการณ์และเป็นที่ยอมรับของชาวบ้านมาก ก็จะมีอิทธิพลต่อการโน้มน้าวใจให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยตามแนวคิดแบบตะวันตกมากขึ้นเช่นกัน

ส่วนปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างมาก คือ อิทธิพลของสื่อสารมวลชน ไม่ว่าจะเป็นวิทยุ โทรทัศน์ และเครื่องมือสื่อสารอื่น ๆ เพราะสื่อเหล่านี้มีการเปิดรับกันแทบทุกครัวเรือน และเป็นสื่อที่ยากต่อการควบคุม ในบางหมู่บ้านยังมีการนำวิดีโอและภาพยนตร์เข้ามาฉายในหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านได้รับความรู้ความบันเทิงมากขึ้น นอกจากนี้การที่รัฐบาลสร้างสิ่งจำเป็นขั้นพื้นฐานด้านการสาธารณูปโภคขั้น ได้แก่ ถนน โรงเรียน ไฟฟ้า ประปา เข้าสู่หมู่บ้าน ทำให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก ชาวบ้านได้รับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและมีสภาพเศรษฐกิจดีขึ้นกว่าในอดีตอย่างเห็นได้ชัด

ทุกครั้งที่มีการพัฒนาเกิดขึ้นสิ่งที่ประชาชนได้รับมาพร้อมกันเสมอ ก็คือ การเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรม หรือที่ปรากฏออกมาให้เห็นเป็นลักษณะกายภาพ แต่ในการเปลี่ยนแปลงที่นำไปสู่การพัฒนาแต่ละครั้งย่อมให้ผลสองด้านเสมอ ทั้งผลดีและผลเสีย ทั้งฝ่ายที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย ทั้งผู้ที่ได้ประโยชน์และผู้เสียประโยชน์ โดยอาจจำแนกเป็นภาวะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในด้านต่าง ๆ ดังนี้

• การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

การลงทุนด้านระบบสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานมากมายได้ส่งผลให้สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านที่เคยเรียบง่ายมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้า ผูกพันกับระบบตลาดระดับประเทศ และระดับโลกมากขึ้น การติดต่อระหว่างสังคมเมืองและสังคมชนบทเพิ่มมากขึ้น แต่เป็นไปในลักษณะของการต้องการทรัพยากรจากภาคชนบทเพื่อนำไปพัฒนาสู่สังคมอุตสาหกรรม (สุเกสิณี สุภธีระ และ มันทนา สามีภรต, 2527) ด้านการแพร่กระจายของระบบสินค้าจะก่อให้เกิดการสะสมทุนทรัพย์เนื่องจากแต่ละคนสะสมได้ไม่เท่ากัน ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน (จุฬาทพร โชติช่วงนิรันดร์, 2527) สภาพนิเวศวิทยาของหมู่บ้านจะส่งผลต่ออัตราการปรับปรุงและพัฒนาในด้านอาชีพเกษตรกรรม หมู่บ้านที่มีที่ทำกินอุดมสมบูรณ์จะส่งผลให้ชาวบ้านมีรายได้ดีขึ้น และนำรายได้นั้นมาปรับปรุงความเป็นอยู่ต่าง ๆ ให้ดีขึ้น

• การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมในด้านของอำนาจรัฐได้แพร่กระจายไปสู่ชนบทกว้างขวางขึ้น ในแต่ละหมู่บ้านมีเจ้าหน้าที่ของรัฐลงไปปฏิบัติการมากขึ้น ทำให้สภาพและบทบาทของผู้นำเปลี่ยนจากเดิม จากที่เคยเป็นตัวแทนของชาวบ้านกลายเป็นตัวแทนหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ ขณะเดียวกันการเข้าไปติดต่อโดยผ่านทางผู้นำโดยตรง ทำให้โอกาสที่ผู้นำจะได้รับประโยชน์ส่วนตัวมีมากกว่าตำแหน่งหน้าที่ที่ได้รับ การสนับสนุนจากราชการผู้ใหญ่ หรือมีความสัมพันธ์นอกหมู่บ้านกับข้าราชการและหรือพ่อค้าในระดับอำเภอ จังหวัด เป็นต้น (นิติ กสิโกศล, 2527)

• การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การเปิดตัวของสังคมชนบทสู่วิถีของสังคมเมืองมากขึ้น ทำให้การพึ่งพาอาศัยกันภายในสังคมชนบทลดบทบาทลง หน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐเข้ามาทำหน้าที่แทนระบบครอบครัวและเครือญาติมากขึ้น (สนิท สัมภักการ, 2525) โดยเฉพาะในระบบการศึกษาที่รัฐเข้ามามีบทบาทส่งเสริมความรู้และการศึกษา ทำให้เกิดค่านิยมทางสังคมในการยกย่องการศึกษา มีผลทำให้มีการส่งบุตรหลานเรียนต่อในระดับสูง ๆ และต้องการให้บุตรหลานเป็นเจ้าของคนขายคน โอกาสที่จะกลับมาทำอาชีพเกษตรกรรมเหมือนบิดามารดาก็ลดน้อยลง ส่วนการเพิ่มของประชากรในชุมชนได้ส่งผลให้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดลดลง ชาวบ้านจึงต้องออกไปทำงานติดต่อกับภายนอกชุมชนและหารายได้จากแหล่งอื่น ๆ ทดแทน ประสบการณ์การทำงานหรือการท่องเที่ยวของปัจเจกบุคคลทำให้พบเห็นวัฒนธรรมของสังคมเมืองที่แตกต่างจากเดิม เช่น การใช้ภาษา การแต่งกาย เริ่มเป็นแบบสังคมเมืองมากขึ้น ความเจริญในด้านสื่อสารมวลชนได้กลายเป็นสื่อที่นำวัฒนธรรมของสังคมเมืองเข้าไปในชนบทอย่างมาก ทำให้วิถีการดำเนินชีวิตของสังคมชนบทเปลี่ยนแปลงไป เช่น รูปแบบการพักผ่อน การมีปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน เป็นต้น

นอกจากนี้ความสะดวกของระบบคมนาคมขนส่งทำให้การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจากสังคมเมืองเข้าไปในสังคมชนบทเป็นไปอย่างรวดเร็ว เกิดการยอมรับค่านิยมปัจเจกบุคคลนิยมและความทันสมัยมากกว่าค่านิยมในสังคมชนบทที่ยกย่องบุชาบรรพบุรุษ ความมีเกียรติ ความภูมิใจในเผ่าพันธุ์ และการเชื่อฟังผู้อาวุโส การยึดมั่นในความเชื่อประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ เปลี่ยนไปจากเดิม ในด้านการรักษาพยาบาลเวลาเจ็บไข้การแพร่กระจายวัฒนธรรมด้านความเจริญทางการแพทย์ วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบพฤติกรรมการรักษาและป้องกันการเจ็บป่วยมากขึ้น

2.4 แนวความคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)

คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าแนวความคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่แนวคิดนี้สามารถนำไปปรับใช้ได้กับทุกเรื่องรวมทั้งเรื่อง "วัฒนธรรม" เพราะเมื่อวัฒนธรรมได้พัฒนาไปถึงจุดหนึ่งก็มักกลายเป็นจุดดึงดูดให้เกิดกิจกรรมด้านการท่องเที่ยวตามมา การจัดการท่องเที่ยวให้สอดคล้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนเท่านั้นที่จะช่วยดำรงความเป็นวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมที่ดีไว้ได้ ดังนั้น การท่องเที่ยวเพื่อการอนุรักษ์หรือการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์¹ จึงได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก จนได้รับการผลักดันและส่งเสริมให้เป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาแบบยั่งยืน กล่าวคือ เป็นการสนับสนุนการใช้อย่างชาญฉลาด และอนุรักษ์ทรัพยากรเพื่อรักษาไว้ให้สามารถใช้ได้ยาวนานที่สุด การท่องเที่ยวในลักษณะนี้จึงต้องตระหนักถึงความสำคัญของสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ดังนี้

¹ การท่องเที่ยวเพื่อการอนุรักษ์ มาจากคำภาษาอังกฤษว่า "Ecotourism" อาจเรียกได้หลายชื่อ เช่น การท่องเที่ยวเพื่อรักษาระบบนิเวศ การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ นิเวศสัญจร การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม หรือ การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (แผ่นพับ ททท.)

1. ต้องดำเนินการภายใต้ขีดความสามารถของธรรมชาติ ชุมชน ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิต ที่มีต่อขบวนการ การท่องเที่ยว

2. ต้องตระหนักดีต่อการมีส่วนร่วมของประชากร ชุมชน ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิต ที่มีต่อขบวนการการท่องเที่ยว

3. ต้องยอมรับให้ประชาชนทุกส่วนได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ที่เกิดจากการท่องเที่ยวอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน

4. ต้องชี้ นำภายใต้ความปรารถนาของประชาชนท้องถิ่นและชุมชนในพื้นที่ท่องเที่ยว นั้น ๆ

นอกจากนี้ การท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนควรคำนึงถึงความสำคัญของชุมชนในท้องถิ่น ในมิติต่าง ๆ ดังนี้

1. มิติด้านสิ่งแวดล้อม ควรเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้และร่วมมือกันในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งการจำกัดให้เกิดผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุด

2. มิติด้านการเมือง ควรเป็นส่วนหนึ่งของการรณรงค์การมีส่วนร่วมของประชาชนในระดับล่าง โดยการสร้างกระบวนการวางแผนและการตัดสินใจในการจัดการการท่องเที่ยวของชุมชน

3. มิติด้านสังคม และวัฒนธรรม ควรมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ความต่างทางวัฒนธรรม (เมืองและชนบท) เพื่อเพิ่มความเข้าใจและตระหนักในคุณค่าของวัฒนธรรมท้องถิ่น รวมทั้งการเท่าทันต่อวัฒนธรรมแบบเมืองที่เติบโตอย่างรวดเร็ว

4. มิติด้านเศรษฐกิจ ควรนำไปสู่การกระจายรายได้ที่เกิดกับชุมชนอย่างแท้จริง โดยให้ประชาชนในพื้นที่เป็นตัวหลักในการพัฒนาและควบคุมการเติบโตของการท่องเที่ยวของตนเอง

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาที่ยั่งยืนไม่ว่าจะเกิดขึ้นกับกิจกรรมด้านวัฒนธรรมหรือทรัพยากรธรรมชาติจะต้องเป็นการพัฒนาที่มีความเป็นบูรณาการ (integrated) คือ ทำให้เกิดเป็นองค์รวม (holistic) หมายความว่า องค์ประกอบทั้งหลายที่เกี่ยวข้องจะต้องมาประสานกันครบองค์และมีลักษณะเป็นดุลยภาพเกิดขึ้น (balanced) (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540 : 68)

2.5 แนวความคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน (Public Participation)

ในการพัฒนาเมืองแม้ผลที่ได้จะมุ่งหวังให้เกิดความอยู่ดีมีสุข แต่แน่นอนย่อมมีผู้ได้รับผลกระทบจึงอาจสร้างความขัดแย้งให้เกิดขึ้นดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน วิธีการหนึ่งที่ถูกนำมาใช้มากขึ้น คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนหรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นตอนแรก ๆ ของการดำเนินการ เพราะการมีส่วนร่วมของประชาชนจะเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยป้องกันความขัดแย้งในการพัฒนาเมืองได้ ความหมายโดยสรุปของการมีส่วนร่วมจึงหมายถึงการที่ประชาชนได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องหรือรับผิดชอบในการดำเนินงานบางอย่าง ทั้งใน

การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

กระบวนการคิด การตัดสินใจ ตลอดจนให้การสนับสนุนและติดตามผลการดำเนินงานของผู้ปฏิบัติงานหรือผู้ที่เกี่ยวข้องกับงานเสร็จสิ้นกระบวนการ

อย่างไรก็ตาม การมีส่วนร่วมจะประสบความสำเร็จหรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับกระบวนการหรือขั้นตอนในการเข้ามามีส่วนร่วม ตามความเห็นของ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ (2527: 104-111 อ้างถึงใน สุวัฒน์ ธาดา นิติ, 2543) ประชาชนอาจเข้าร่วมในขั้นตอนต่าง ๆ ได้ 4 ขั้นตอน คือ

1. ขั้นตอนการค้นหาปัญหา กำหนดสาเหตุของปัญหา จัดลำดับความสำคัญของปัญหา และหาแนวทางแก้ไขปัญหา

2. ขั้นตอนการตัดสินใจ และวางแผนแก้ไขปัญหา

3. ขั้นตอนการปฏิบัติงานในกิจกรรมการพัฒนาตามแผน

4. ขั้นตอนการประเมินผลของกิจกรรมการพัฒนา เพื่อค้นคว้าหาข้อดีและข้อบกพร่อง ซึ่งนำมาสู่การปรับปรุงแก้ไขและเพิ่มประสิทธิภาพต่อไป

ปัจจุบันกระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนาเมืองในประเทศไทยได้รับความสนใจและติดตามจากประชาชนมากขึ้น ขณะเดียวกันในทางกฎหมายได้เปิดโอกาสให้ประชาชนมีสิทธิรับรู้ข้อมูล แสดงความคิดเห็น หรือทำการฟ้องร้องได้ตามพระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ.2518 และพระราชบัญญัติสิ่งแวดล้อม พ.ศ.2535 ที่ว่าด้วยการมีส่วนร่วมของประชาชน กระบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนมีบทบาทมากขึ้น สังเกตได้จากทุกครั้งที่มีการพัฒนาที่อาจส่งผลกระทบต่อสังคม เศรษฐกิจ และทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประชาชนบางพื้นที่จะรวมตัวกันเพื่อให้เจ้าของโครงการหรือรัฐเปิดเวทีรับฟังความคิดเห็น และเปิดเผยข้อมูลต่อประชาชน โดยเฉพาะในโครงการขนาดใหญ่และอาจส่งผลกระทบต่ออย่างรุนแรง โดยอาศัยวิธีการจัดประชุมรับฟังความคิดเห็นทางเทคนิคหรือการรับฟังความคิดเห็นในเชิงวิชาการ (Technical Hearing) ส่วนวิธีการสัมภาษณ์ประชาชนหรือตอบแบบสอบถามซึ่งจัดเป็นรูปแบบหนึ่งของกระบวนการมีส่วนร่วมมักเกิดขึ้นในขั้นตอนการศึกษาข้อมูลก่อนการจัดทำโครงการพัฒนาใด ๆ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย